

111
Lucy
- 75

V

Lucy V
111

Трудовой

А

Космачев **2000**

А. Сафонов

из № 17

Трудовой

111

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐԱԼԻ ՎԵՐԱԿԱՆԱԾՈՒՄԸ

ԾԱՂԿԱՔԱՂ

ԱՐՁԱԿ ԵՒ ՉԱՓԱԾՈՅ ԲԱՆԻՑ

Ի ՊԵՏՈ ՎԵՐՓԱՐԱՆԱՅ

ԱՐԱՐԵԱԼ
Ի ԿԱՐԱՊԵՏԷ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

ՀՐՀԱՆ ԵՐԱՐԱՐ

Բ. ՏՊԵՐՐՈՒԹԻՒՆ

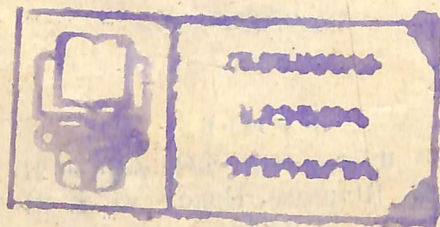
Ծառն արմատով է ծառ.
Տունն հիմամբ է տուն:

Longum iter est per praecepta,
Breve et efficax per exempla.

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպարան Մ. Շարաձէի, Նիկ. փող. տ. 21.
Тип. М. Шарадзе, Никол. ул. д. 21.
1894

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 11-го Юля, 1894 года.

28-111

111-97

Ա.

Բառնայ ազգին Արշակունեաց:

«Եթէ ոք կարի առաւելեալ իցէ աշխարհային մեծութեամբ եւ մասքն աղքատագոյն, այնպիսին ողորմելի է քան զբազումս: Լաւ է կոյր աչօք՝ քան կոյր մտօք:»

ԵՂԻՇԻ:

*Յետ մահուանն Յագկերտի որդւոյ՝ Շապհոյ թագաւորին Պարսից թագաւորեաց Վռամ որդի նորա: Եւ եկեալ իշխանք աշխարհին Հայոց առաջի Վռամայ, խնդրեցին իւրեանց թագաւոր յազգէն Արշակունեաց. և նա թագաւորեցոյց ի վերայ նոցա զԱրտաշէս որդի Վռամշապհոյ յազգէ թագաւորացն Հայոց:

* Եւ ի թագաւորել Արտաշէր խաղաղանայր երկիրս առ վայր մի ի շփոթմանց պարսկական զեղի. և հարկացն արքունի կանգնեցան զիւանքն. զի հինգ ամ բեկեալ հարկք և զօրք յարքունէ Պարսից:

*Եւ էր Արտաշէս այր մանուկ. և բազում անառակութեամբ վարէր զթագաւորութիւնն. և չկարացեալ այսպիսի զեղիս և մոլեկան վարուց թագաւորին Արտաշէսի տանել, նախարարքն Հայոց ժողովեցան միահամուռ առ մեծ քահանայապետն Հայոց առ ուրբ Սահակ * և զբողոք բարձին, հրաւիրելով զնա յօգնականութիւն ինքեանց՝ չարախօսել առ արքային Պարսից՝ ի բաց ընկենուլ զթագաւորն իւրեանց և Պարսիկ ածել ունօղ աշխարհի: *Ոչ եւս կարեմք, ասեն,

այսպիսի անօրէն և պիղծ գործոց թագաւորին համբերել. վասնզի լաւ համարիմք մեռանել քան եթէ զայսպիսի գործ աղտեղութեան հանապազօր տեսանել և լսել: Մեք ոչ մի ինչ ելս գտանել կարող եմք, բայց բողոքել թագաւորին Պարսից՝ ի բաց բառնալ ի թագաւորութենէ այտի: Աղաչեմք միաբանել այսմ խորհրդոյ մեզ:

*Այլ նա ասէ. Ոչ առ սուտս ունիմ զձեզ. իմ խի լուեալ է զայդպիսի աղէտս ամօթալեաց և բազում անգամ յանդիմանեալ. բայց նա Արտաշէր ուրացաւ: Եւ արդ՝ պարտ է փոքր մի տանել թերութեան առնն, մինչեւ զելս իրացն խորհել մարթասցուք կայսերէն Յունաց Թէոդոսիւ և ոչ անօրինաց մատնել ի ծաղր և յայպանումն: Եւ նոքա ոչ կամէին. և ջանալին զնա համախորհուրդ իւրեանց առնել:

*Իսկ սուրբ կաթողիկոսն՝ իբրեւ լսէր և ստուգիւ ճանաչէր, եթէ ի նոյն միտս հաստատեալ են բովանդակ աւագանի աշխարհին, հրաժարէր առնել պատասխանի բանիցն մինչեւ յաւուրս բազումս. եւ արգելեալ զինքն ի սենեակ, ողբոց միայն և արտասոււաց լսէին ձայնս. քանզի տեսանէր քսպառիսպուռ զկործանումն աշխարհիս Հայոց: Յետ աւուրցումանք յեպիսկոպոսաց և ի պատուական երիցանց և ի սարկաւազաց, որք ի նորին սուրբ ուխտէ հայրապետին էին, և ոմանք յազատ աւագանւոյն Հայոց համարձակեալ մտանէին ի ներքս և խօսէին ընդ նմա բանիւք ողորջանաց. ընդ որս սփոփեալ սակաւ մի սուրբ քահանայապետն լուեալ դադարէր առ վայր մի: Վ

Իարձեալ՝ ժողովեալ առ նա միաբան ամենայն ազատագունք աշխարհին Հայոց և զնոյն բանս երկրորդեալ առաջի սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց, խնդրէին ստիպով ի նմանէ եւ զնորա միաբանութիւնն ընդ ինքեանս: Իսկ սուրբն իբրեւ տեսանէր եթէ ոչինչ ամենեւիմբ են կասեալք յառաջին խորհրդոցն, վասնզի յաւելուած օրըստօրէ աղտեղի գործոց թագաւորին առաւել քան զառաւել աճեցուցանէր ի կորուստ

անձին իւրոյ զմիաբանութիւն իշխանացն, ձայն բարձեալ ողբալով ասէր. *Ինչ քաւ լիցի մատնել զայլոց զիմ մօլորեալ ոչխար և ոչ պատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ զահաւէժ առնել: Զի թէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի, փութայի և ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն գլորելոյն: Այլ հեթանոսաց առաջի ոչ առնում յանձն. քանզի դրոշմեալ է աւագանաւն. թէպէտեւ զեղիս է վարուք, այլ ոչ ծառայէ տարերց. *միով ախտանայ ցաւով, այլ ոչ է վարակեալ ամենայն ախտիւք իբրեւ զամբարիշտ: Եւ զիմորդ զսակաւամեղն՝ ամենայնիւ ամբարշտելոցն մատնել ի սատակումն. քաւ ձեզ, որդիք, մի խորհիք զխորհուրդդ զայդ, և զբնիկ տեսարսդ, որպէս և ոմանք զձեր նախնեացն, կորուսանել մի ջանայք: *Եւ զիմորդ լինիցի այդ՝ փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս:

Իսկ նախարարացն զմտաւ ածեալ՝ իբրթէ խաբկանօք իցէ գործն յապաղել զնոսա, զի զթագաւորն պատրաստեցուցէ, ասեն ամենեքին. Վասնզի ոչ համակամեցար մեզ չթագաւորել նմա, արդ և մեք կամեսցուք և քեզ չքահանայաւնալ մեզ: Եւ միաբանեալ ամենեքին, անցին առ արքայն Պարսից Վաւա հանգերձ Սուրմակաւ ոմամբ Արծկէացի փառամով երիցու. չարախօսել զարքայէն իւրեանց զԱրտաշէ և մեծէն Սահակայ՝ զՅունովք գլեալ խորհրդովն: *Սկսան ազգի ազգի լեզուազարութեամբ չարախօսել զսրբոյն Սահակայ, որպէս թէ ոչ կամի զթագաւորելն Պարսից և հարկել Հայոց և զօրավարել. այլ զթագաւորելն Յունաց ցանկալ գտանել. նաեւ հաւատարմութիւն իւրեանց առեալ զթողթօսն սրբոյն Սահակայ առ կայսրն և առ հայրապետն, և զերթալն Մեսրոպայ և Վարդանայ ի Յոյնս առաջի արկանէին, և զգալն Անատողեայ և զձինել քաղաքին ի Կարին գաւառ:

*Վաղվաղակի դեսպան արարեալ զթագաւորէն Արտա-

շիսէ, առ ինքն ճեպով գալ հրամայէր Վռամ. գալ նմա գրէր և մեծ քահանայապետին Սահակայ:

Եւ եկեալ նոցա ի Դուռն, հարցանէր նախ առանձին արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց, եթէ «զինչ են իրքդ, յազազս որոյ ամբաստանեն զքէն նախարարքդ Հայոց:» Եւ նորա պատասխանի տուեալ ասէր, եթէ «ամենեւին ոչ գիտեմ, զինչ խօսին. և չարախօսեն դոքա զինէն, որպէս սովոր են ի բնէ թշնամանել զտեսարս իւրեանց, քանզի միշտ իշխանափոխք լեալ են և տիրատեացք:»

Եւ Վռամ հրաման տայր միայն ընդ միայն կոչել առ ինքն զՍահակ և կամէր լսել ի նմանէ զամենայն. իսկ նորա պատասխանի արարեալ ասէր, եթէ «ոչ գիտեմ զինչ խօսին. նոքին իսկ նախարարք ասասցեն և դուք լուարուք. զիս ինչ մի հարցանէք. զի ոչինչ լսելոց էք լինէն յազազս չարախօսութեանդ այդորիկ չար ինչ կամ բարի:»

Ապա կոչէր Վռամ զՍուրէն Պահլաւն զիւր հազարապետն, որ ազգակից և տոհմակից էր Սահակայ, և պատուէր տայր նմա՝ յօժարեցուցանել զՍահակ, զի միաբանեալ ընդ այլ նախարարսն Հայոց վկայեսցէ չարախօսութեան նոցա:

*Եւ նորա անկեալ ի բանս հրապուրանաց ասելով. Զի արիւն իմ ես և հարազատութիւն, զբարին քո խոկալ ասեմ. եթէ միայն այժմ միաբանեսցիս ընդ նախարարացդ, մեծարեալ լինիցիս յարքայէն Պարսից. և զթողն քո Վարդան կարգեսցէ Վռամ ի վերայ Հայոց զուգահաւասար թագաւորին և համապատիւ:

Այլ Սահակ ոչ առնույր յանձն ասելով. Զիարդ վասն սնափառութեան և իշխանասիրութեան չարաբանիցեմ զընկերէ: Կամ ընդէր ձեր այդպիսի յօժարութիւն ընկենուլ զԱրտաշիր. զի ես նորա ապստամբութեան ինչ խորհուրդ ոչ գիտեմ. ապա եթէ վասն անառակ ինչ վարուց, զոր նոքա ամբաստանեն, պատուոյ արժանի է ի ձէնջ ըստ ձերում անմաքրա-

սէր օրինացդ, թէպէտ ըստ մերումն դապաւարտի: Սակայն լինէն ոչինչ էք լսելոց ամենեւին:»

*Եւ լուեալ զայս պատասխանի Սուրէնայ ի մեծ հայրապետէն և պատմեալ թագաւորին, ի ցասումն զայրացման գրգռեալ թագաւորն, հրաման տալ այնուհետեւ ի բազմամբոխ ատենին հարցանել զնախարարսն Հայոց և զԱրտաշէս:

Եւ կուտեալ իշխանացն Հայոց բազում աղտեղաբանութիւնս և ազգի ազգի խօսս անարժանութեան ի վերայ թագաւորին իւրեանց. քանզի ոչ եթէ ի նմա եղեալ զիրսն խօսէին, այլ ևս յաւելուածովք ըստ օրինի թշնամութեան կուտէին ի վերայ նորա բազում վնաս: *Եւ ոչ դնելով ունին Արտաշիրի, յօժարութեամբ լսէր չարախօսացն առաւել ևս բանիցն Սուրմակայ: Քանզի զաթող եպիսկոպոսապետութեանըն էր նմա նախարարացն խոստացեալ, վասն որոյ ինքնասիրութեամբ պատրաստեաց Սուրմակ զլեզուն իւր սուսեր սատակիչ: *Եւ յուրաստ եղեալ Արտաշեսի թէ «չէ այդպէս» ոչ հաւատացին լսողքն, եղեալ զկամս իւրեանց բառնալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն յԱրշակունեաց ազգէն, մանաւանդ զի լուաւ թագաւորն Վռամ ի դատախազացն Արտաշեսի թէ «բնաւ զիս իսկ ևս պիտոյ է թագաւոր, այլ իշխան պարսիկ ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ և զիւրաքանչիւր ուրուք ի մէնջ ծանուցեալ զհպատակութիւն և զանհպատակութիւն, ցուցցէ ձեզ»:

Լուեալ զայս Վռամայ հանդերձ աւագանուով Դրանն, յոյժ ուրախանայր և հրաման տայր վաղվաղակի ի բաց առնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշէսէ *և անդէն արգելուլ զնա և զամենայն ինչս ազգի նորա ունել յարքունիս. նոյնպէս և զմեծն Սահակ, և զտունն կաթողիկոսական ունել յարքունիս. *փոխանակի ոչ միաբանեցաւ տալ վկայութիւն ընդ նախարարսն. *և տալ նորա փոխանակ յաթող եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն զայն: Եւ մեծապարզե զնախարարսն արձակեալ պարսիկ մարզպանաւ, որում անուն էր

Վեհմիհրշապուհ, *որ եկաց մարգպան ամս երեքտասան:

*Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւնն յազգէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշեսի և անկաւ աշխարհս Հայոց ընդ լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան Պարսից: (432 թւ.)

Բ.

Ընդ կործանութեան Հայկական գահոռ:

Ոգիդ վոեմ, զթագն և զբարձ
Թէ ինձ ողբաս, զոր բաղդն եբարձ,
Մի լա՛ր. բաղդին բարքն են անդարձ:

Թէ զբարձման սգաս դու խանձ,
Լա՛ց, ա՛ռ և զիմ արաօսը անսանձ.
Ո՛հ, լա՛մ ըզձեզ Հեռ և Նախանձ:

Գ.

Սկիզբն հաշիւ ծաւալ:

* Որոց ոգիքն թաւացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէն յոյժ ընդ ահիւ անկեալ է բնութիւն ւարմնոյ. յամենայն հոգմոյ շարժի, յամենայն բանէ խռովի, եւ յամենայն իրաց գողայ: Երազագէտ է այնպիսին ի կեանս իւրում, եւ յանգիւտ կորուստն յուղարկի ի մահուան իւրում:

ԵՂԻՇԷ:

*Ի բառնալ ազգին Արշակունեաց տիրեցին աշխարհին Հայոց ազգն Սասանայ Պարսկի, որ վարէր զիւր իշխանու-

թիւն օրինօք մոգուցն եւ բազում անգամ մարտնչէր ընդ այնոսիկ, որք ոչ ընդ նովին օրինօք մտանէին, սկիզբն աւարեալ յամացն Արշակայ արքայի մինչև յամն վեցերորդ Արտաշեսի արքայի: Իբրեւ զնա ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն. զի թէպէտ և գանձն յարքունիս Պարսկաց երթալը, սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարաց առաջնորդէր ի պատերազմի: Վասն որոյ և աստուածապաշտութիւնն բարձրագլուխ երևելի լինէր յաշխարհին Հայոց մինչև յամն երկրորդ Յազկերտի, որ թշնամի և հակառակորդ երևեցուցանէր իւր զհաւատացեալքս. յարձակեցաւ ի վերայ աշխարհին Յունաց, եհար միեջ ի Մծբին և զբազում գաւառս Հոռոմոց աւերեաց ասպատակաւ և զամենայն եկեղեցիս հրձիգ արար: Թէոդոս կայսր, քանզի խաղաղասէր էր, այլ մի Անատոլ աւուռն, որ էր սպարապետ արևելից, առաքեաց առ նա բազում գանձիւք և զամենայն, զոր ինչ ասաց ի ժամանակին կատարեաց ըստ կամաց նորա և դարձաւ անդրէն իւր քաղաքն Տիգրան: Իբրեւ ետես անօրէն իշխանն, եթէ յաջողեցաւ չարութիւնն նորա, դրդուեցոյց զբազումս ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից. էր զոր բանիւք սպառնալեօք, էր զոր կապանօք և տանջանօք:

*Եւ էր Յազկերտի հազարապետ մի Միհրներսէհ անուռն, այլ չարահնար և դժնամիտ. որոյ արկեալ ի միտս ի շատ ամաց զխորհուրդս անօրէնութեան ի կործանումն և ի կորուստ թուլասիրտ ոգւոց, որում գտեալ օժընդակ չար և սաղրիչ անօրէն մտածութեանն իւրում այլ մի ի տոհմէն Սիւնեաց, որոյ անուռն էր Վարազվաղան, որ էր փեսայացեալ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ. որ և ըստ համբաւոյ ումանց ատելութեամբ մեծաւ ասէին ըզկեալն ընդ միմեանս՝ զՎարազվաղանայ և զգետեր իշխանին Սիւնեաց. յաղաքս որոյ ծանր քինու հայէր հայր աղջկանն ընդ փեսային իւրում, մինչև հալածեալ հանէր զնա յաշխարհէս Հայոց:

Եւ չարիմացին Վարազվաղանայ գիտացեալ զանհնարին ուրախութիւնն Վասակայ և զի ոչ կարէր հանդուրժել սաստիկ բռնութեան աներոյն, փախուցեալ յերկիրն Պարսից՝ առ Միհրներսէհ անկանէր և ճեղքեալ ինքնակամ յօժարութեամբ ի սուրբ և յարգար քարոզութենէն կենաց, զոր առաքեալն Հայոց Գրիգորիոս վարդապետեալ, եղև դեղագործ կորստեան ոգւոց անօրինաւն Միհրներսէհիւ ամենայն տկարամիտ անձանց: Ուսուցանէր Միհրներսէհ զՎարազվաղան ասելով այսպէս «Հայեաց մտաց աչօքդ և տես թագաւորութիւն մի այսպիսի, որ ահաւոր է և ի վեր քան զամենայն թագաւորութիւնս, ընդ նմին և զօրինացս յայտնապէս ըստ արժանի մեծ թագաւորութեանս զընտրողութիւն, զստոյգն և զվայելուչն. քանզի ո՞վ ոք ոչ տեսանէ յամենայն տիեզերս զարեգականն զփառաւորութիւն, որոյ ճառագայթիւք լուսաւորին ամենայն եղեալք, որով կերակրին և վայելեն ամենայն բանաւորք. որով բոյսք և սերմունք ատոքացեալք և հասեալք ի կատարելութիւն մատուցանեն զկեալն բարի և զուրախանալն»:

Զորոյ անմիտ վարդապետութիւն լուեալ Վարազվաղան՝ չկարաց առնել անդրէն պատասխանի. և ՚ի նախանձ ընկրդմեալ ընդ աներոյն, խորհէր ի միտս իւր թէ «իմաստս այս իմ և ջանս եւ արարուած երկուց իրաց առիթ է ինձ բարուոյ. կամ հաւանի աշխարհն Հայոց և ուրանայ, մեծաց պարգևաց և պատուոյ արժանի լինիմ յԱրեաց, որպէս հաւատարիմ նախագիւտ և օգտացոյց տօյալիսի կարևոր և մեծ իրաց. և կամ չհաւանին յանձն առնուլ եւ ընդգիմտնան, չկարացեալ կալ առաջի տօյալիսի մեծի ուժոյ, կորնչին ամենեւիմբ. կորնչի թերևս և իմ թշնամին յիրիս յայսմիկ»:

Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս Միհրներսէհի, մտեալ խնդալից առ թագաւորն, սկսաւ խօսել ընդ նմա առանձինն և ասէ. «Ոչ միայն ի վայելչութենէ շահից, եթէ որպէս ի դէպ է տերանց օգտել ի ծառայից, զայն և եթ հոգալ պարտ

է տերանց, այլ և յաղաքս գիւտի ոգւոց արժան է զմտաւածել: Արդ քանի՞ աշխարհ են, որում դուք իշխէք աստուածաբար. նախ առաջին Հայոց մեծ աշխարհն և առ նմին Վրաց և Աղուանիցն. միայն օգտիցն եւթ հայիք, զոր ընդունիք յաշխարհացն. և որ մեծն է և կարևոր յաղաքս տնչափ կորուսեալ գիւտի ոգւոց, զայն բնաւ և զմտաւ իսկ չածէք: Դուք ինքնին գիտէք և ամենայն Արիք զաշխարհն Հայոց, թէ որպէս մեծ է և պիտանի: Եւ մօտ և սահմանակից է կայսեր իշխանութեանն և զօրէնս և պաշտօն զնոյն ունի: Եւ եթէ մերոց օրինաց ընտանեցուցանէք զնոսա, այնուհետեւ զձեզ սիրեն և զԱրեաց աշխարհն: Եւ յորժամ Հայք սըրբիւ մեր լինին, Վիրք և Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են: Եւ իմ թէպէտ և էր յառաջագոյն հոգացեալ զայսպիսի մեծ իրս, այլ առաւել ևս հաստատեալ յառնէն, որ ի Սիւնեաց տոհմէն. զի գիտաց հեռանալ ՚ի մոլար օրինացն և ընտրել զճշմարիտ և զհաստատուն օրէնս մեր, զոր կամաւ և ախորժելով յանձն էառ. ի նմանէ առաւելագոյն ծանեայ զօգուտ հոգեւոր և մարմնաւոր, որ յիրացս յայսցանէ լինելոց է՝ ձերում թագաւորութեանդ. այլ և որ սերտ սիրով ետ զանձն իւր, այրն արժան է դիպիլ երևելի փառաց քան զամենայն ընկերակիցս իւր և տոհմակիցս, որպէսզի տեսեալ տոհմին նորա և ամենայն Հայոց աւագանոյն զմեծամեծ բարիս և զչքեղութիւն որ ի ձէնջ ի վերայ նորա, ի նախանձ գրգռեալ և նոքա յօժարութեամբ յանձն առնուն զձեր հրաման: Ապա թէ ոչ լինիցի այս այսպէս, կասկածիմ յառաջիկայսն՝ մի գուցէ որում օրինացն են հաստատուն. նոցին և ծառայութիւն առնել ցանկան»:

Իբրև զայս ամենայն լսէր Յագկերտ ի հազարապետէն, հաճեալ ընդ իմաստն և գովեալ յայտնէր մոգուցն և աւագանւոյն: *Ասեն մոգքն. «Արքայ քաջ, Աստուածքն ետուն քեզ գտէրութիւն և զյաղթութիւն. և ոչինչ կարօտ են նոքա մարմնաւոր մեծութեան. բայց եթէ ի մի օրէնս դարձուցա-

նես զամենայն ազգս և ազինս, որ են ի տէրութեան քում. յայնժամ և աշխարհն Յունաց հնազանդեալ մտցէ ընդ օրինօք քովք: Արդ զօր գումարեա՛ւ և գունդ կազմեա՛ւ, խաղա՛, գնա՛ դու յաշխարհն Քուշանաց և զամենայն ազգս ժողովեա և անցո՛ ըստ Պահ դուռն ի ներքս և դու անդէն արա՛ քեզ բնակութիւն: Յորժամ արգելուս և փակես զամենեսեան ի հեռաւոր օտարութեան, կատարին խորհուրդք կամաց քոց. տիրես դու և երկրին Քուշանաց. և Յոյնք իսկ ոչ ելանեն ընդ քո իշխանութիւնդ: Բայց միայն զաղանդ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ:»

Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն թագաւորին և մեծամեծացն. հրովարտակս առաքէր յամենայն տեղիս տէրութեան իւրոյ. և է այս.

«Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնելոյ խաղացաք գնացաք յերկիրն Յունաց և առանց պատերազմի նուաճեցաք զամենայն երկիրն մեզ ի ծառայութիւն. դուք անսպառ լերո՛ւք յուրախութեան: Մեք ի մտի եղաք դարձուցանել ի մեզ զտէրութիւնն Քուշանաց. դուք իբրև զհրովարտակս զայս տեսանէք, վաղվաղակի այրեա՛ծի գումարեցէք, առաջի քան զիս յանդիման լերո՛ւք ինձ յԱպար աշխարհին:»

Ըստ այսմ հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց և յԱղուանից և բազում ալլ տեղեաց հեռաւորաց: Քուշդ կազմէր ի Հայոց մեծաց ի Վրաց և յԱղուանից և ի կողմանց կողմանց, որք էին ամենեքեան հաւատացեալք: Ոչ գիտացեալ գերկզիմի միտս թագաւորին, գնացին յիւրաքսնչիւր աշխարհաց լրջմտութեամբ և տիրասէր խորհրդովք. բարձին ընդ իւրեանս սուրբ կտակարանս բազում պաշտօնէիւք և բազմագոյն քահանայիւք, հրաման տուեալ աշխարհի, ոչ իբրեւ յակնկալութիւն կենաց, ալլ իբրև ի վճարումն վախճանի. զի թէպէտ և խորհուրդ թագաւորին չէր յայտնեալ նոցա, սակայն կարծիք ի մտի էին ամենեցուն. մանաւանդ իբրեւ բեկեալ տեսին զգորութիւն Յունաց:

Յիշէին զպատուիրեալսն ի Պողոսէ, եթէ «Ծառայք հնազանդ լերո՛ւք տերանց ձերոց մարմնաւորաց և յանձն եղեալք սուրբ Հոգւոյն յանդիման լինէին, փութով կատարեալ զհրամանն ըստ կամաց նորա:

Յոյժ ուրախ լինէր թագաւորն, իբրեւ ետես զամենայն կազմութիւն և զբազմութիւն գնդին բարբարոսաց, որք սրտի մտօք եկեալ էին ի վաստակ արքունի:

Խաղաց ի վերայ Հոնաց աշխարհին և գերկեամ մի կըռուեալ, ոչինչ կարաց ազդել նոցա. արձակեաց զմարձիկսն յիւրաքանչիւր տեղիս և զայլսն փոխանակ նոցա առ իւր կոչէ նովին պատրաստութեամբ: Այսպէս ամ յամէ սովորութիւն կարգեաց և իւր անդէն քաղաք բնակութեան շինեաց սկսեալ ի չորրորդ ամէ տէրութեան իւրոյ մինչեւ յամն մետասաներորդ:

Եւ իբրեւ ետես, եթէ հաստատուն կացին Հոռոմք յուխտին իւրեանց և դադարեցին Խալնդուրք ելանել ընդ պահակն ձորայ և ի նեղ ևս արկ զթագաւորն Հոնաց, աւետիս առաքեաց ընդ ամենայն ատրուշանս աշխարհին իւրոյ. ցլուք սպիտակօք և գիսաւոր նոխազօք առատացոյց զգոհս կրակին. պսակօք և պատուովք մեծարեաց զբազումս ի մոգաց և մոգպետաց: Ետ եւս հրաման յափշտակել զքրիստոնէից ինչս և զստացուածս, որք էին ի մէջ Պարսկաց աշխարհին:

Եւ այսպէս հպարտացաւ, ի միտս իւր մեծ ոմն զինքն կարծէր և յոյժ ցասուցեալ ընդ անունն Քրիստոսի, յորժամ լսէր, թէ տանջեցաւ, խաչեցաւ, մեռաւ և թաղեցաւ: Մի ոմն ի մանկագոյն նախարարացն Հայոց ընդդէմ բանս եդ և ասէր, «Արքայ քաջ, դու ուստի՞ գիտես այսպիսի բանս խօսել զՏեառնէ.» թագաւորն ասէ «Իմ իսկ առաջի ընթերցան զգիրսն մոլորութեան ձերոյ:» Ետ պատասխանի պատանեակն «ընդէր ցայդ վայր, արքայ, միայն ետուր ընթեռնուլ. յառաջ ևս մատո՛ գկարդացումն և լսես անդ զյարութիւնն, զյայտնութիւնն առ բազումս, զվերացումն յերկինս, զնստելն ընդ աջմէ Հօր,

գլխոստումն երկրորդ գալստեան, զհամառօտ հատուցմունսն արգար դատաստանին:» Թագաւորն վեր ի վայր ծիծաղեցաւ. ասէ «ամենայն այդ խաբէութիւն է:» Ետ պատասխանի գինուորն Քրիստոսի. եթէ հաւատարիմ են քեզ մարմնաւոր չարչարանքն նորա, հաւատարմագոյն եւս լիցի քեզ երկրորդ ահաւոր գալուստն նորա: Յայնժամ զբոլոր բարկութիւնն եհն հեղ յայլն երանելի, որում անուն էր Գարեգին. զերկեամ մի տուաւ ի չարչարանս, հանեալ ի բաց զտէրութիւնն ի նմանէ. և ընկալաւ զվճիռ մահու:

Պ.

Առաջարկութիւն:

«Ոչ եթէ ընդ մարդոյ է ուխտ հաւատոց մերոց, եթէ պատրիցիմք իբրեւ զողայ»,
այլ ընդ Աստուծոյ:» Ե.Ղ.Ե.Է.

*Քրիստոնեայքն, որ ի գօրուն էին, բարձր բարբառով և երգօք հոգեւորօք յայտ յանդիման մեծի բանակին զպաշտօնն ցուցանէին: Անօրէն իշխանն Յազկերտ իբրեւ գիտաց, եթէ յայտնեցաւ ծածուկ խորամանկութիւն խորհրդոցն, սկսաւ յառաջ կոչել զկրտսերս յաւագաց և զանարգս ի պատուականաց և զտգէտս ի գիտնոց և զանարիս ի քաջ արանց. մինչեւ զհայր և զորդի քակէր ի միմեանց: Պատէր զոմանս ոսկւով և արծաթով. զբազումս առատ պարգեւօք. զոմանս պատուովք և իշխանութեամբք մեծամեծօք. և կեղծաւորութեամբ խոնարհեցուցանէր զինքն առ ամենեսեան ի պատճառս սիրոյ, զի խորամանկութեամբ որսալ մարթասցէ ըստ առաջին խորհրդեան խրատութեան:

Զայս առնէր ի չորրորդ ամէն մինչեւ մեասանամ տնի

իւրոյ տէրութեանն: Իբրեւ ետես, եթէ ոչինչ յարգեցաւ ծածուկ հնարագիտութիւնն, յայտնեաց ականայ զծածուկ խորհուրդսն և ասէ. Ամենայն ազգ և լեզուք, որ ընդ իմով իշխանութեամբ, զաղարեսցին յիւրաքանչիւր մոլոր օրինացն և միայնոյ եկեսցեն յերկրպագութիւն արեգական, սպաս ունելով կրակի և զմոգութեան օրէնս կատարելով:

Ի սկզբան երկոտասան ամի թագաւորութեան իւրոյ անհամար բազմութեամբ յարձակեալ հասանէր յերկիրն Քուշանաց. առնոյր զբազում բերդս և քաղաքս. կուտէր զգերին և զաւար: Այնուհետեւ հաստատէր ի կարծիս մոլորութեան տեսելով. Զինչ հատուցուք աստուածոցն փոխանակ մեծի յաղթութեանս: Մոգքն և քաղեայքն ասեն. Աստուածքն ետուն քեզ տէրութիւն և զյաղթութիւն ի վերայ թշնամեաց քոց. ոչինչ կարօտ են խնդրել ի քէն, այլ զի բարձցես զամենայն ուսմունս մոլորութեան մարդկան և ի մի դարձուցես օրէնս զրադաշտական պատուիրանին: Խորհուրդ ի մէջ առեալ, յաղթէր խրատն: Ի ներքոյ Պահ դրանն արգելոյր զբազմութիւն այրուծիոյն Հայոց, Վրաց և Աղուանից: Հրաման սաստիւ ի վերայ դռնապանացն առնէին, թէ «որ յարեւելս առ մեզ գայցեն, թողցեն. իսկ յարեւելից յարեւմուտս անանց լիցի ճանապարհն»:

Յայնմ ժամանակի մեծաւ չարչարանօք և տանջանօք ստիպէր ուրանալ զճշմարիտն Աստուած: Զօրականքն առհասարակ միաբան աղաղակէին և ասէին. Վկայ են երկինք և երկիր. ոչ երբէք հեղգացեալ եմք յարքունի վաստակս. ի զուր անողորմ են հարուածքս ի վերայ մեր: Թագաւորն երդմամբ հաստատէր և ասէր. Ոչ թողացուցից ձեզ, մինչեւ կատարեսցիք զկամս իմ: Յետ երկոտասան աւուր հրաման տայր ընթրիս կազմել առատութեամբ. և կոչէր զբազումս ի զինուորական քրիստոնէից. և սիրով խոնարհութեամբ խօսէր ընդ նոսա, զի թերեւս հաւանեսցին ուտել զմիս զօհեալ. իբրեւ ոչ կալան անձին ամենեքեանքն, ոչինչ կարի

ստիպեաց, ալլ հրամայեաց նոցա մատուցանել զսովորական կերակուրն: Եւ անտի ի դուրս ելեալ ի սրահն արքունի, արգելին զոմանս ի նոցանէ ձեռս յետս կապելով և զգուշութեամբ պահելով՝ էր որ գերկուս աւուրս և էր որ գերիս:

Գունդս գունդս գումարէին ի նոցանէ յերկիրն հեռաւոր ի մարտ պատերազմի թշնամեացն արքայի և զամենեցուն զկարգեալ թոշակսն նուազեցուցանէին. և քաղցիւ և ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա. և ձմերոցի տեղիս զգժնեալ վայրսն հրամայէին նոցա: Որչափ չարութիւն զանարգութիւն բազմացուցանէր, նոքա քրիստոնեայք եւս քան զեւս զօրանային ի սէրն Քրիստոսի. սակայն արտաքին տեսիլն կարի ոգորմելի էր յօտարութեան. այնպիսի պատուական զինուորութիւն հասեալ էր ի չարաշուք անարգութիւն. և հայրենի ազատութիւնն չարաչար կայր ի ծառայութեան մարդախոշոշ բռնաւորին:

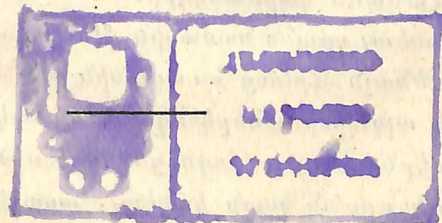
Առաքէր. Յագկերտ յերկիրն Հայոց գրեհշապուհ աշխարհագիր առնել ամենայն երկրին Հայոց՝ ի թողութիւն հարկաց և ի թեթեւութիւն այրեւծիոյ: Առաջին՝ զազատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր ընդ ծառայութեամբ: Երկրորդ՝ միայնակեաց քրիստոնեայք, որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխարհագրաւ արկանէր: Երրորդ՝ զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց: Չորրորդ՝ բանսարկութեամբ զնախարարեանն արկ ընդ միմեանս: Զայս ամենայն առնէր թերեւս զմիաբանութիւնն քակեսցէ և զչինականսն վատնեսցէ, զուխտն եկեղեցւոյն ցրուեսցէ, և առ յոյժ աղքատութեանն ակամայ դիմեսցեն յօրէնս մոգուց: Հինգերորդ՝ որ հազարապետն էր աշխարհին, զրգոնաց Դեհշապուհ և յարոյց զամբաստանութիւն ի վերայ նորա. և հանեալ ի գործոյն փոխանակ նորա Պարսիկ ած յաշխարհն և միւս ևս մոգպետ դատաւոր աշխարհին:

Ամենայն գործքս դժնեալ էին. զի ո՞վ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից և սակից, բաժից և հասից, լե-

րանց և դաշտաց և մայրեաց: Ինքեանք ևս մեծապէս զարմանային թէ ուստի այս ամենայն գանձ ելանէ, զիսորդ շէն կայցէ աշխարհն: Իբրև տեսին թէ «այսուամենայնիւ չկարացաք ձանձրացուցանել» յայտնապէս հրաման ետուն մոգաց և մոգպետաց նամակ մի գրել և է այս.

*«Զմտաւ ածեալ, թէ որ միանգամ ընդ իշխանութեամբ մերոյ թագաւորութեան են, որպէս օգտիւք և ալլ հպատակութեամբ վայելեմք ի նոցանէ, ևս առաւել պարտիմք ընդ փրկութիւն ամենեցունցն հոգւոց հոգալ. և եթէ յանկարծ ծուլացեալ գտանիմք յայսպիսի մեծ հոգողութենէ, տեղեկացաք յօրինաց մերոց, թէ ծանր պատուհաս կրելոց եմք յաստուածոցն»: Արդ՝ եթէ մեք պատուհասիմք վասն չբողոքելոյ ումեք ի ձէնջ, ձեզ առաւել ևս արժանի է երկնչել, թէ հեղգայք ինչ վերաքանչիւր հոգւոյ օգտէ, զի ի մէնջ պատուհասիք և յաստուածոց: Վասն որոյ զօրէնս մեր զստոյգ և զարդար գրեցաք և տուաք բերել առ ձեզ. կամիմք, եթէ որպէս դուք օգտակար աշխարհի էք և մեր սիրելի, զմեր զարդար և զկշիռ օրէնս ուսանէիք և ունէիք. և չպաշտէիք զայնպիսի օրէնս, որ ամենեցուն մեզ յայտնի են, թէ սուս են և անօգուտ. և զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ առ մեզ գրել հրամայեցաք ձեզ»:

«Արդ երկու իրք կան առաջի. կամ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի և կամ արիք ի դուռն եկայք և յանդիման լերուք մեծի հրապարակին»:

Ե.

Պ ա տ ա ս ի ս ա ճ ի:

«Ոչ է եկեղեցի շինուած մարդայ, ոչ պարզեք թագաւորաց և ոչ արուեստ ճարտարութեանց. հիմունք նորա ոչ ներքինը շարժել կարեն՝ և ոչ վերինը դրդուեցուցանել և զոր երկինք և երկիր ոչ դողացուցանէ մի՛ ոք ի մարդկանէ խրոխտացի յաղթել նմա»:

ԵՂԻՇԷ:

*Եւ ընկալեալ գայսպիսի հրովարտակ ամենայն Հայոց աւագանւոյն, ժողովեցան այնուհետեւ ըստ հրամանի տանուտէրանցն Հայոց *Արտաշատ քաղաքն *սուրբ եպիսկոպոսք ըստ գաւառաց աշխարհին Հայոց և պատուական երիցունք և վանականք. և Յովսէփ, որ թէպէտեւ երէց էր ըստ ձեռնադրութեանն, զկաթողիկոսութեանն Հայոց զաթոռն ունէր ի ժամանակին. *և խորհեալ ի միասին գրեն պատասխանի յոյժ բիրդ և պինդ վասն օրինաց իւրեանց առ թագաւորն:

*Յազկերտ, հրամայեալ կոչել զմոգսն և զամենայն աւագսն դրանն, ետ բանալ զնամակն, զոր առաքեցին Հայք և կարդալ առաջի ամենեցուն:

*Բազումք, որ լսէին, գովէին զպատասխանին. առաւել քան զճարտարաբանութիւնն ընդ համարձակութիւն աներկիւղութեանն զարմանալին:

*Եւ լուեալ զբանս նամակին, թագաւորն հարցանէր ցմոգսրն և ցամենայն Արեաց աւագանին թէ «ձեզ զիսրդ թուի ի ծառայից այդպիսի աներկիւղ համարձակութեամբ գրել առ իւրեանց տէրն»: Դասք մոգուցն և ամենայն մեծամեծացն աւագանւոյն դրանն յոտն կացեալ, ասացին, թէ «զնոցա կորուստն գրեալ է առ ձեզ. բայց ձեզ թէ որպէս պարտ է

ճանուցանել նոցա զձեր տէրութիւն և զնոցա ծառայութիւն, զայն դուք իշխէք: Եթէ ոչ ուստեք ունէին նոքա յայլուստ օգնականութեան յոյս, զայդպիսի բանդ ի միտս իսկ իւրեանց նկատել չիշխէին, թող թէ նամակաւ առ ձեր թագաւորութիւնդ առաքելը:

*Իսկ մոգպետն մեծ հազարապետաւն ձայն արձակեաց և ասէ. Ո՛չ ումեք թողացուցից ի մեծամեծ հարուածոցն, մինչև ականամայ ի բաց կայցեն յայնպիսի վրիպական օրինաց. եթէ ի կարի մերձաւորաց իցէ, զնոյն անցս և ընդ նոսա անցուցից:

Թագաւորն ի ներքս կոչեալ զգլխապետն, հրամայէր գրել հրովարտակ *յերեսին աշխարհսն՝ Հայոց, Վրաց և Աղուանից. *և ո՛չ ևս ըստ սովորութեանն, այլ իբր առ ատեղիս. միայն կոչելոյ հրաման տուեալ յականէ յանուանէ գաբըս՝ Սիւնեաց Վասակ, Արծրունեաց Ներշապուհ, Ռշտունեաց Արտակ, Խորխոռունեաց Գաղէշոյ, Մամիկոնէից Վարդան, Մոկաց Արտակ, Ապահունեաց Մանէճ, Ամատունեաց Վահան, Վահեւունեաց Գիտ, Անձեւացեաց Ծմաւոն: Զայս նախարարքս կոչեցին ի Ռուռն արքունի:

*Եւ հասեալ հրովարտակս այս յերեսին յաշխարհն, իբրեւ լուան զայնպիսի ստիպով կոչումն զամենեցունց, անդրէն և անդ գիտացին զպատճառս իրացն: Պատգամաւորութիւն այնուհետեւ երեքին աշխարհքն առ միմեանս առնէին և ուխտադրութիւնս բազում երգմամբ Աւետարանին հաստատէին: Խորհէին չերթալն որպէս ապստամբութիւն կարծեցուցանել. և գերթալն խռովեալք տարակուսէին. հաշուէին գերթալն լաւագոյն և ելից իրացն զԱստուած կոչէին օգնական: Բայց զիւրեանց զմիտս և զբանս և զխորհուրդս միջնորդութեամբ սրբոյ Աւետարանին անքակ և աներկեան առ միմեանս հաստատէին. և այսպէս միաբանեալք ամենեքեան և *յառաջագոյն ի ձեռն Յովսէփու նովին ուխտիւ հաստատեալ, յոյժ փութային վասն եղբարց և որդեաց և սիրելի զայեկանունդ

բնական, որ չարաչար կային ի մեծի նեղութեանն: Իբրեւ հասին ի դուռն արքունի, ի մեծի շաբաթու Ձատկին յանդիման լինէին մեծի թագաւորին: Թէպէտե տեսանէին զեղբարս իւրեանց ի մեծամեծ վիշտս, ոչինչ տրտում և տխուր զերեսս ցուցանէին հրապարակին:

Օրէնք էին յառաջ ժամանակաւ յորժամ ի Հայոց այրուձի ի Կուռն երթայր, ի ձեռն պատուաւորի զօրագլխի ուրուք այր ընդ առաջ յղէր և հարցանէր զողջոյն և զխաղաղութիւն Հայոց աշխարհին. զհանդէս զնդին ինքնին տեսանէր. զգալն մեծ շնորհակալութիւն համարէր և յիշէր զնախնեացն զվաստակս: Այն օր ոչինչ յայցցանէ իշեաց. *այլ հրաման տուեալ առ վաղիւն, որպէս զի ամենայն դրան աւագանին հանդերձ երևելի մոգօք առաջի նորա լիցին ի խորանին. և ասացեալքն ի թագաւորէն կատարէին առ վաղիւրն: Ապա հրամայէր զուղեկեալսն ի Հայոց ի Վրաց և յԱղւանից զառաջեալ ածել: Եւ նախագոյն՝ հարցեալց Հայոց տանուտեարսն և ցտեսլուհսն ասէր, եթէ «զինչ հաշուել կարծէք զիս. ասացէք ցիս»: Եւ նոցա պատասխանի արարեալ ասացին, եթէ «մեք զձեզ թագաւոր գիտեմք որպէս ամենեցուն առաւել ևս մեր. իշխանութիւն ունիս նման Աստուծոյ ի վերայ մեր և ամենայն մարդոց, որ է ի թագաւորութեան քում, սպանանել և կեցուցանել»: Եւ Յազկերտի լուեալ զայս ալիսի պատասխանին, ասէ ցնոսա. Այդ պատասխանիք ձեր ի նամակէն, զոր ետուք բերել առ իս, շատ հեռի են և աննմանք: Վասն զի ի նամակին յայտ արարեալ էր, եթէ իւրիք իւրիք, որովք ծառայեմք քեզ, և կամաց քոց և հրամանի չընդդիմացեալք հաւանիմք. և է ինչ, զոր ոչ քեզ պարտ է ասել և ոչ մեզ հնազանդել և յանձն առնուլ: Արդ՝ կամիմ պատուով և մեծամեծ փառօք արձակել զձեզ յաշխարհն ձեր. միայն զայդ ևս իմ զկամս, որ վասն ձեր հոգւոյ փրկութեան հոգացաք, յանձն առնուք և դառնայք ի կորստեան ճանապարհէն. ապա եթէ այլադգագոյն ինչ խորհիք, առ ո-

չինչ համարիմ զայնչափ ի ձէնջ օգուտս և վաստակս, այլ կնաւ և որդւովք և ազգաւ կորուսանեմ ի միջոյ: *Երդուեալ իցէ իմ յարեգակն, ի մեծ աստուածն, եթէ ոչ վաղիւ ընդ առաւօտն ընդ երեւումն սքանչելւոյն ընդ իս զիւրաքանչիւր ծունր նմա ոչ կրկնեսցիք, խոստովանելով զնա Աստուած, ոչինչ թողացուցից ձեզ, զամենայն նեղութիւնս ի վերայ ածելով, մինչև ակամայ կատարեսցիք զկամս իմ:

Իսկ հաւատացեալքն զուարթալին դիմօք և համեստ բանիւք տային պատասխանի թագաւորին. Արքայ քաջ, յիշեցուցանեմք քեզ զժամանակն Շապհոյ. ետ նմա Աստուած գերկիրն Հայոց ի ժառանգութիւն սովին օրինօք, որով և մեք վարիմք այժմ. հարքն մեր և հաւքն հարցն մերոց սիրով կատարէին զամենայն հրաման բանի նորա և ի նմանէ մեծապարգեւք լինէին: Եւ մեք զնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք, քեզ լաւագոյն քան զառաջնոցն: Հարկ աշխարհին քաղմագոյն քան առ հարքն երթայր յարքունիս. նաեւ ի սուրբ Եկեղեցւոյն, որ էր ազատ ըստ կարգի նախնեացն մերոց ի սկզբանէ, դու ընդ հարկաւ եդեր. և մեք առ սէր քոյոյ տէրութեանդ ոչինչ ընդդիմացաք քեզ: Արդ՝ ասա մեզ, օրէնքն մեր պատճառք իցեն անվաստակ լինելոյ առաջի քոյ:

Իսկ չարագեւն ասէ. Վնաս համարիմ ընդունել ի զանձ արքունի զհարկս աշխարհին ձերոյ և անօգուտ զքաջութիւն ձեր. զի տգիտաբար մոլորեալ էք ի ճշմարիտ օրինացս մերոց. գուցէ աստուածքն, բարկացեալ վասն ձեր, ի մէնջ վրէժս առնուցուն: Եթէ կամիք կեալ և մեծարանօք յուղարկել, զոր ասացի, վաղիւ վաղվաղակի կատարեսցիք:

Եւ լուեալ զայս ամենայն երեցունց աշխարհաց ազատանւոյն, լուցին առ վայր մի այլքն: Բայց յառաջ կացեալ աներկիւղ և քաջասիրտ մտօք Վարդանայ Մամիկոնէից տեսուն և Հայոց սպարապետի, պատասխանի ետ *Յազկերտի առաջի ամենայն քաղմութեանն և ասէ, եթէ «բազումք են այս երկից աշխարհաց յազատորեւոյ, որք են աւագ քան զիս

և գահու և աւուրբք. և շատ են որ ի խոնարհ են. զվաստակ և զհպատակութիւն, զոր ծառայից պարտ է առ իւրեանց տեարսն և առ թագաւորն առնել, դու, որ ամենեցուն տէրդ ես, և ապա ամենայն Արիք քաջ գիտէք և ոչինչ պիտոյ է ինձ և կամ ումեք ի նոցանէ զիւր զվաստակ և զսպաս ծանուցանել ձեզ. յայսմ հետէ և յառաջ ի մտի այսպէս եղեալ, զի եթէ և գոյ հնար առնել զմի անձն իմ բազում անձինս, զկեանս և զկարասի, որ գամ մի յիմում տանս կայ, ձեր առնելով՝ ի վերայ Արեաց տեառն և ի վերայ Արեաց աշխարհի մաշել: Բայց զօրէնս, զոր ուսայ յԱստուծոյ ի մանկութենէ իմմէ, թողուլ և ընդ երկիւղի մարդոյ փոխանակել չէ հնարքաւ լիցի. իմ պատասխանիք այդ են, յորում ցանկամ մեռանել քան թէ կեալ ուրացութեամբ առանց Աստուծոյ. իսկ այլքս, որ կան առաջի ձեր ամենեքեան, բաւական է իւրաքանչիւրոք ընդ անձին իւրոյ տալ պատասխանի:»

*Երանելի նախարարքն ասեն յանդիման ամենեցուն. Մի դու, արքայ, մի զայդ այլ առ մեզ ասեր. ո՛չ է եկեղեցի շինուած մարդոց և ո՛չ տուրք արեգական. ո՛չ պարգեւք թագաւորաց և ո՛չ արուեստ ճարտարութեանց. ո՛չ զիւտք իմաստնոց և ո՛չ աւար զինուորաց: Հիմունք նորա ո՛չ ներքինք շարժել կարեն և ո՛չ վերինք դրդուեցուցանել: Եւ զոր երկինք և երկիր ո՛չ դողացուցանէ, մի ոք ի մարդկանէ խրոխտացի յաղթել նմա: Հնապա զինչ և կամիս առնել կատարեալ. պատրաստ եմք ամենեքեան առ ամենայն մեքենայս տանջանաց, զոր սպառնացար, ո՛չ միայն ի չարչարել այլ և ի մեռանել:

Երեքինէր և չորեքինէր թագաւորն զանսուտ երդումն յարեգակն և ասեր. Ո՛չ որում ցանկացեալդ էք, վաղվադակի տամ գտանել ձեզ. այլ զամենայն զձեզ և, որ ի գնդիս են, տամ անցուցանել ընդ անճանապարհ տեղիս և ի բերդս ամուրս և ի բանտս անելս. ի ձեր աշխարհն առաքեցից զօրս անթիւս հանգերձ փղօք. և զկին և զորդիս ի Խուժաստան

տամ խաղացուցանել. զեկեղեցիս քանդեցից և յապականութիւն դարձուցից:

*Եւ լուեալ այլ ազատանույն, որք էին յերեք աշխարհէ, զպատասխան աներկիւղութեամբ զսպարապետին Հայոց Վարդանայ և զսաստիկ սրտմտութիւն թագաւորին, ետուն պատասխանի և ասեն. Ներեսցէ մեզ արքայ աւուրս ինչ խորհել ընդ միմեանս և առնել ձեզ պատասխանիս հաստատպէս միաբանութեամբ. վասնզի յաղագս հոգւոց բնորոշութեան խնդրին ի մէջ պատասխանիքդ. և զնախնի և զսովորական հայրենի աւանդութեան մերոյ խնդրէք զքակտումն. և զյանձնառութիւն բռնադատէք օրինաց, որոց ոչ եմք եղեալ մեք և կամ հարք մեր ընդունողք և սիրողք:

Եւ թագաւորին ամենայն աւագանեաւն յանձն առեալ հաւանեցան բանիցն, և շնորհեալ նոցա զժամակալութեան խնդիրն, արձակեցին զԱտեանն:

Զ.

Արտաշէս Բ. Տօմարադիր:

Ընդ հովանոցս Ջարդուց
Դաստակերտին գեղայնոյ,
Ընդ հովանոցս Ջարդուց
Ի յանուշից ժամ բնոյ
Խաղաղասիւզ ընդ գիշեր
Հայոց երկնից թերթս ի վեր
Կայր ի յակճիւս հրաշապէս
Արի արքայն Արտաշէս:

Ընդ Սայլաթափն երկնակէտ
Մինչ ի շամփուրսն Հայկայ,
Ընդ Սայլաթափն երկնակէտ
Պըշնոյր փեսայն Սաթենկայ,
Ընդ Զրուանեանըն մանկունս
Ընդ Վահագնի բոց աչկունս,
Եւ ընդ լուսնակ կրկնածամ.
«Անմահ արփիքդ հոյլ ի հոյլ,
Դաստակ պարզեաց Արտաշէս,
Անմահ արփիքդ հոյլ ի հոյլ,
Գիշերապահ հը լուսատես,
Հայոց մեծաց դէտք անքուն,
Մի լոկ յեթերս ունել տուն.
Պաշտօն հարցէ ձեզ և աստ
Ժողովուրդս այս ձեր ղգաստ:»
Մեծ քրմապետ Մոգպաշտէ՝
Մատիր յարին Արտաշէս:
Մեծ քրմապետ Մոգպաշտէ
Զարբային կամս ի բարտէս
Իջոյց ի վայր հոյլս և բոյլս
Յամս ի յամիս յեօթնաւորս:
Է՛ Հայք, տօմարս ետուն ձեզ
Բողբդ և արքայդ Արտաշէս:

Է.

Խորհուրդ նախարարաց:

«Եթէ զերծուցես զմեզ յորդայթադիր
Թշնամոյն, ամենայն ասացելոց ի բէն լուիցուք՝
հեշտով զարիւն մեր ի վերայ ամենայն աշ-
խարհին փրկութեան»: ԴԱԶԱՐ:

*Հաւատացեալքն ոչինչ թերահաւատէին յառաջին խրատուէն ի սուրբ վարդապետացն. այլ խնդրէին հնարս իրացն, թէ որպէս զանձինս և զսիրելիս հանցեն ի մեծ նեղութենէն: Մեծամեծացն որ օգնականք էին նոցա ի Դրանն, խոստմունս մեծամեծս առաջի դնէին և ոչ սակաւ գանձս առ ժամայն ծախէին նոցա: Զխորհուրդն Արտաշատու ի մէջ առեալ ասէին. Ընկալ, Տէր, զկամաւոր պատարագս մեր և մի տար զեկեղեցի քո յայսն կատականաց անօրէն իշխանիս:

Մի ոմն ի ներքին խորհրդակցացն արքայի, քանզի մըկրտեալ էր իսկ յաւազանն կենդանի, մեծապէս հոգ տանէր վշտացելոցն: Իբրեւ ստուգեաց, թէ զոր բազում սպառնացաւ թագաւորն՝ զամենայն չարիսն կամի անցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց, ուսոյց զխրատ հնարից, զի առ անգամ մի զանձինս ապրեցուցեն: Մինչ գունդ կազմէին, որ զնոսա շկօթակ արասցեն յանդարձ օտարութիւն, գուժկան հասանէր ի կողմանցն Գուշանաց, թէ գունդ թշնամեացն ելին աւերեցին զգաւառս արքունի: Երկիւղածացն Տեառն զայս տեսեալ աղօթելով ասէին. Շարժեա՛, Տէր, զկամակոր խորհուրդսն նենգաւորին եւ խափանեցո՛ զկամս ամբարշտութեան նորա եւ զարձո՛ զմեզ խաղաղութեամբ խորհրդոցն ի սուրբ եկեղեցին:

*Յայնժամ ի մի վայր ժողովեալ նախարարացն ամենեցուն, որք էին յերեցունց աշխարհացն, խորհուրդ ի մէջ ա-

ուեալ զսակաւ առուրս, յայս միտս առ վայր մի հաւանեցան եւ հաստատեցան եթէ «այլ ոչինչ գոյ մեզ հնար գերծանել յորոգայթէս, բայց եթէ առ ժամ մի յանձն առնու՞մք պատճառանօք զհրամայեալս նոցա եւ երթեալ իւրաքանչիւր յաշխարհ, այնուհետեւ կամ կեամք ծառայելով ճշմարիտ հաւատոյն Քրիստոսի եւ կամ թողեալ զաշխարհ գնամք իւրաքանչիւր յօտարութիւն կնաւ եւ որդւովք: Ապա եթէ զանձանց միայն զփրկութիւն եղեալք ի մտի՝ ընդգիմանամք անօրէն հրամանաց իշխանին, անթիւ բազմութեան արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց լինիմք պատճառ յաւիտենից կորուսեանն»:

Սակայն ոչ իշխէին յայտնել զօրավարին Հայոց Վարդանայ տեառն Մամիկոնէից զմտածութիւն միաբանութեան իւրեանց, ճանաչելով ի միտս իւրեանց թէ նմա ոչ է հնար յանձրն առնուլ եւ հաւանել այսպիսույ խորհրդոյ. բայց չյայտնելն նմա եւ չպատմել զայս ամենայն չկարէին հանդուրժել, քանզի գիտէին, եթէ առանց նորա ամենայն խորհեալքն ի նոցանէ թերիք են եւ անկատարք, զի տեսեալ էր ամենեցուն եւ լիով ի գրոց ճանաչէին, եթէ ամենայն իրք այնպիսի գործոյ ի բնէ յոլով Մամիկոնէիցն ազգաւ եւ նոցա միաբանութեամբ ելեալ էին ի գլուխ: Ածեալ զայս ամենայն զմտաւ նախարարացն ամենեցուն եւ սեպհացն, միաբան եկին առ տէրն Մամիկոնէից եւ յայտնեալ նմա զխորհուրդսն ասէին. Հայեանց յառաջիկայ զիպմունս չարաչար աղէտից. յիշե՛մ զհառաջանս մարց. զմտաւ ած զտղայոց ողբումն, զծերոց ստիպով եւ զպառաւանց վարելոց յօտարութիւն. եթէ լոկ միայն մարմնոյ աշխատութեամբ եւ մահուամբ էր կրել զայս ամենայն, համայն ծանր էր եւ դառն. թո՛ղ թէ առ հասարակ առաջի հոգւոյ եւ մարմնոյ զայթակղութիւն եւ կորուստ. եւ ոչ թէ հարեւանցի լինի հասելոյ վտանգիս վախճան, այլ ցանկ մտծեալ խաւար ամբարշտութեան թանձրամածութեամբ ունելոց է զսուրբ եկեղեցիս մեր եւ զԺողո-

վուրդս, զկանայս եւ զծնունդս մինչեւ յաւիտեան: Եւ եթէ դու միաբանելով մերում խորհրդոյս, կարացես առ վայր մի հաւանեցուցանել զքոյ միտսդ, գիտեմք, զի ողորմութեանն դիպիմք բազումքս. այլ եւ ոչ ընդհանուր եկեղեցիք երեցունց աշխարհացն մատնին յաւեր եւ ոչ վարին ի գերութիւն բովանդակ աշխարհացն բնակիչք: Զի ոչ շարժի սուրբ հաւատըն ի հիմանէ, այլ թէեւ առ վայր մի զղորդ հասանի, կանգնէ հաստատ անդրէն եւ հաստատէ աջ Ամենակալին: Եւ լինի հաստատ այսպէս, եթէ կարացես վայր մի հիւանդանալ վասն մեր. որպէսզի ողջացուցէ զմեզ քեւ հանդերձ ամենազթածն բժիշկ Բանն Աստուած:

Եւ լուեալ զայս ամենայն Վարդանայ ի նախարարացն Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, ամենեւին ոչ առնու յանձն լրտել եւ հաւանել այսպիսի բանից եւ կամ բնաւ հաղորդ լինել այսպիսի խորհրդոյ. այլ յոյժ խռովեալ մեծաձայն գոչմամբ ասէր ցամենեսեան թէ «մի լիցի ինձ ստել Արարչին իմում եւ մի ուրանալ զայն, որ ուրանայ զուրացողս իւր առաջի Հօր եւ հրեշտակաց սրբոց. քաւ լիցի ինձ յաղազս զմբտաւ ածելոյ զկարիս եւ զվիշտս զկնոջ եւ զորդւոց եւ զազգի՝ տալ ի մոռացումն զոր ասէն, թէ «որ սիրէ զկին եւ զորդիս առաւել քան զիս չէ ինձ արժանի»։ այլ դուք, որ այժմ յերեցունց աշխարհաց եկեալդ էք տանուտեարք եւ սեպուհք, բաւական էք ընդ իւրաքանչիւր անձին տալ պատասխանի եւ որպէս խորհիք կարիցէք առնել»:

Եւ լուեալ զայս ամենայն խօսս նախարարացն ի Վարդանայ, ոչինչ թոյլ տուեալ լինէին ի բանիցն առաջարկելոցրն. եւ ժողովեալք ի մի վայր կոչէին առ ինքեանս զիշխանըն Մովսէս զԱրտակ եւ զնա առաւել փութացուցանէին նրստել առանձինն եւ խօսել ընդ սպարապետին իւրեանց: Եւ նա ինքն էր այլ համեստ, մտացի եւ քաջ. եւ Վարդան առաւելապէս պատուով սիրէր զԱրտակ, որ եւ հաւանեալ հրամանի նախարարացն Հայոց, յանձն առնուր ջանալ ընդ նմա՝

յարաժամ աղաչել մերթ առանձինն եւ մերթ հանդերձ աւագանեաւն Հայոց: Եւ տեսեալ նախարարացն և սեպհացն երիցունց աշխարհացն զկամս սպարապետին Վարդանայ այնպէս անշարժս եւ անհաւանս ի յորդորմունս խօսից նոցա և աղաչանաց, բերեալ հարկաւորէին այնուհետեւ մատուցանել նմա ի սուրբ գրոց առակս դիպօղս, յիշեցուցանելով նմա որպէս առն ուսելոյ և տեղեկի (քանզի յոյժ հմուտ էր և ընդել գրոց վարդապետութեան ուսեալ և խրատեալ ի սուրբ հայրապետէն ի Սահակայ ի հաւոյն իւրմէ) զգրեալսն սրբոյն Պօղոսի յաղագս Արարչին թէ «որ ոչն գիտէր մեղս, վասն մեր մեղս արար» և դարձեալ՝ զինքեան իսկ Պօղոսի զիջանելն եթէ «ուխտիւք խնդրէի ես իսկ ինքն նզովեալ լինել ի քրիստոսէ վասն եղբարց իմոց և զաւակաց և ազգականաց ըստ մարմնոյ»: Եւ յորժամ զայսպիսի բանս և բազում թախանձանօք զաղաչանքս դնէին առաջի Վարդանայ, բերէին այնուհետեւ և զսուրբ Աւետարանն. եղեալ ամենեցունց առ հասարակ զձեռս ի վերայ՝ երդնուին ասելով. «եթէ դու եւեթ առ վայր մի կարացես յանձն առնուլ պատճառանօք զասացեալս թագաւորին և զերծուսցես զմեզ, ամենայն ասացելոց ի քէն լուիցուք և արասցուք, դնելով զանձինս մեր ի վերայ ուխտին սրբութեան և հեղով զարին մեր ի վերայ ամենայն աշխարհին փրկութեան: Եւ եթէ դիպեցի մեզ թողուլ զաշխարհ և զամենայն ստացուածս և փախչել յօտարութիւն, ընտրեսցուք հանդերձ կանամբք և որդւովք և սիրով յանձրն առցուք զաղբատութիւն և զմուրդութիւն. միայն ի բարկութենէս եւեթ ապրեսցուք»: Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս ի բերանոյ երից աշխարհաց ազատանուոյն, տեսեալ և զինքեալ ամենեցուն ահաւորապէս երգմամբ, յարտասուս հարեալ, յանձն առ (Վարդան) զպատճառանօք վիրաւորին վասրն երեցունց աշխարհացն և բազմութեան ի նոսա արանց և կանանց: *Ձայս ուխտ եղեալ անքակութեամբ ընդ Աստուծոյ, զի հաստատուն կայցեն ըստ առաջին խորհրդոցն,

պատգամս ի ներքս յղէին զնոյն խրատտուն իւրեանց թէ կատարեսցին կամք նորա: *Եւ ի տուն մոխրանոցին կէսքն ի նոցանէ ցուցանէին, այլ ոչ ամենեքեան զպատճառանօք և ոչ ճշմարտութեամբ զխոնարհումն զլիսոց իւրեանց սնոտի պաշտամանն:

*Թագաւորն յոյժ բերկրեցաւ. հեղոյր արկանէր առաջի նոցա զպարգևս երկրաւորս. երևելի առնելով ընդ ամենայն տիեզերական իշխանութիւնն. ագարակս և աւանս միում միում նոցա յարքունուստ շնորհէր. զտանուտեարսն և զսեպուհսն ի հանդերձս թագաւորականս զարդարէր. սիրելիս և բարեկամս կարգայր զնոսա: Բազում այրեւծի գումարէր և աւելի քան զեօթն հարիւր վարդապետս յղէր ընդ նոսա և զմեծ ոմն իշխան մոզպետ կացուցանէր. այսպէս առաջնորդէր նոցա յերկիրն Հայոց:

Մինչև հասեալ էին յերկիրն Հայոց, փայտ ընկենուին եւ վիճակս արկանէին թէ որ լեզու որում դասու հասցէ լաշակերտութիւն:

Արքունի հրամանաւ յամենայն տեղիս բարձցին ասէր կարգք եկեղեցւոյ. փակեսցին և կնքեսցին դրունք սուրբ տաճարացն, գրով համարով առցին նուիրեալ սպասքն յարքունիս. քահանայք մի իշխեսցեն ի տունս իւրեանց ուսուցանել զԺողովուրդս. արք և կանայք, որ բնակեալ են յիւրաքանչիւր մենանոցս, փոխեսցեն զհանդերձս իւրեանց ըստ աշխարհական կարգաց. կանայք նախարարացն, ուստերք և զստերք ազատաց և շինականաց կրթեսցին ի հրապարակս մոզաց. կարճեսցին օրէնք սուրբ ամուսնութեան. փոխանակ կնոջ միոյ բազում կանայս արասցեն, զի աճեալ բազմասցին ազգք Հայոց. զստերք հարանց լինիցին և քորք եղբարց, մարք մի ելցեն յորդոց, այլ և թողունք ելցեն յանկողինս հաւուց. պատրուճակք մի մեռցին անյազ. հայք առանց փանդամի մի զանդցին. ձեռք առանց գոմիզոյ մի լուսացին: *Յորդորէին ուսանել զուսմունս ծաղրելի շնչմանց. պատուէր

տային լերեսին աշխարհսն կարգել զխաբէութեան դպրոցս
 և ուսուցանել առ հասարակ զբնաւս զարս և զկանայս:

*Զայս ամենայն, որ ասացաք, մինչև ի գլուխ տարւոյ
 կատարեսցեն ամենեքեան:

Ը.

Մատնութիւն Տեսում:

Նոր սքանչելիք այսօր տեսանեմք յաշխարհի ի մէջ յողելինաց.

Արարածք զԱրարչին սպանութեան խորհին զխորհուրդ:

Որ բանիւ իւրով զերկին և զերկիրս հաստատեաց, յոչ ընչէ գո-
 յացուցեալ.

Վաճառի այսօր դիւրագին ընդ երեսուն արծաթոյ:

Ո՞վ Յուդաս արտասուելի երկնաւոր վարդապետին սպանութեան
 խորհի զխորհուրդ,

Մատնելով անօրինաց, զի խաչեսցի ի մէջ երկրի:

Թ.

Ո՞ր աւցոռ ի ն:

«Մարդիկ որ սիրովն Աստուծոյ վառեալ
 էին, զուրացութիւնն մոռցութիւն վարկա-
 նէին»:

ԵՂԻՇԷ:

*Եւ հրաժարեալք այնուհետև ամենեցունց երեքեան
 աշխարհք՝ Հայք, Վիրք և Աղուանք, առեալ ընդ ինքեանս
 զդասս բազմութեան մոգուց դարձան յիւրաքանչիւր աշխար-

հրս, հաստատեալ բազում անգամ ի ճանապարհին զնոյն
 ուխտ երգման Աւետարանին սրբոյ. հրաժարեալք ի միմեանց
 գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհս: Բայց զբողոքն Վրաց զԱ-
 շուշայ և զերկու որդիս իշխանին Սիւնեաց Վասակայ՝ զԲա-
 քիկ և զՍմիւրներսէհս՝ ոչ արձակեաց Յազկերտ:

*Որ անցք անցին անդէն ի կարաւանին, ասացուք փո-
 քըր ի շատէ:

Ի մեծ բանակին Պարսից յազգաց ազգաց, որք են հա-
 ւատացեալ ի Քրիստոս, իբրև տեսին զչար յանձնառութիւնն
 Հայոց, յոյժ հարան ի միտս իւրեանց. եկին և յանգիմանե-
 ցին զնախարարեանն և զուխտ քահանայութեանն և ասէին.
 «Վարդապետք էիք առաքելական քարոզութեանցն, արդ ա-
 շակերտք լինիցիք մոլար խաբէութեանն: Ուսուցիչք էիք ճշ-
 մարտութեանն, արդ ուսուցանէք զխաբէութիւնն մոգաց և
 զտարերս աստուածս խոստովանիք: Ի հուր և ի հոգի մկր-
 տեալ էիք, արդ ի մոխիր եւ յաճիւն թաթաւիցիք: Դուք
 էիք մեր ամուր պարիսպ ապաստանի. յորժամ աստի վտանգ
 հասանէր, առ ձեզ յանդորր ելանէաք. ցայժմ վասն ձերոյ
 ճշմարիտ հաւատոցն և ի մեզ փոքր ի շատէ խնայէին, և
 արդ ի պատճառս ձեր և զմեզ անողորմ դատեն»:

Զայս և առաւել քան զսոյն խօսեցան ընդ մեծամեծս աւագանւոյն և
 յաւելին ցաւս ի վերայ ցաւոց: Յայտնել և ցուցանել նոցա
 զխորհուրդն ոչ կամէին նախարարքն. լռել և չառնել պա-
 տասխանի անհնար էր: Ընդ նոսին դառնացեալ լսողք և տե-
 սողք յանմխիթար սուգ լինէին ամենեքեան: Քահանայքն,
 որ էին անդէն ի զօրուն, որոշեցան ի նախարարացն և յա-
 մենայն բազմութենէն և մի ոմն զեսպան ձիով առաքեցին
 փութապէս յաշխարհս Հայոց:

Գոյժ ի բերան առեալ և զօձիս պատառեալ, հասեալ ի
 Ժողովս եպիսկոպոսացն, պատմէր զեսպանն զամենայն անցս
 չարչարանացն, ալ ոչ յայտնէր նոցա զծածկութիւն խորհրդո-
 յոցն:

Սփռեցան եպիսկոպոսքն յիւրաքանչիւր իշխանութիւնս
և առաքեցին զքորեպիսկոպոսս ի գեօղս և յագարակս և ի
բաղուժ ամուրս լեռնային գաւառացն. զբղեցին ժողովեցին
զբազմութիւն արանց և կանանց. խրատ եղին պնդեցին և
արարին զամենեսեան զինուորս Քրիստոսի: Ձեռն եղբօր Հա-
րազատի (ասեն) ի մերձաւոր իւր լիցի, որ անցեալ իցէ ըստ
ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ: Օրէնք աստուածային կաց-
ցեն թագաւոր ի վերայ ամենայնի և ի նմին օրինաց ընկալ-
ցին յանցաւորք զպատիժս»: Իբրև այս այսպէս հաստատեցաւ,
երեւեցան ամենեքեան զինեալք և սաղաւարտեալք:

Իսկ գունդն Հայոց հանդերձ մոգացն բազմութեամբ
յամսեանն չորրորդի եկին հասին յաշխարհն Հայոց ի գիւղա-
քաղաք մի մեծ Անդղ:

Եւ ելեալ ընդ յառաջ նոցա դասք պաշտօնէիցն Քրիս-
տոսի, բերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու Խաչին և
զնշխարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Քրիզորի:

*Եւ անդ էր լսել զձայն լալոյ և ձայնս գուժի, գոչիւնս
ողբոց և բարբառ ճչոյ: Տղաք անձկոտք ի գրկաց հարց իւ-
րեանց պակուցեալք փախչէին, կարծելով այլափոխեալս իմն.
և ոչ զնոյնս նկատելով կերպարանս, զարհուրէին, ստէպ հա-
լելով յերեսս մարցն, զորս տեսանէին կողկողազին միշտ և
արտօսրաբուղիս. յաղագս որոյ և ինքեանք յարտասուս հա-
րեալ, ոչ ոք կարէր լռեցուցանել ի դայեկացն կամ ի դաս-
տիարակացն. ընդ որ հայեցեալ այնոցիկ, որք պատճառանօք
և ոչ ճշմարտութեամբ ուրացողքն էին, փութանակի և առ
ժամայն կամէին յառնել և ընդ ինքեանց սուրն ելանել:
Քանզի ոչ ոք հաւանէր ընդ նոսա կամակից լինել սեղանոյ,
ոչ կին, ոչ որդի, ոչ ազատ, ոչ ծառայ ոք և ոչ սպասաւորք:
Եւ սուգ առեալ կոծէին կանայք աւագ ազատացն. և այլիք
ի հրապարակս, մանկամարդ առնականայք, օրիորդք ի սրա-
հրս դռնափակեալս, հարսուհիք ի սենեակս: Սուրբ եպիսկո-
պոսք պատուական քահանայիւք և եկեղեցական ուխտիւ, ծե-

ղովք և տղայովք և ամենայն ժողովրդոցն բազմութեամբ
կառաջ բարձեալ լային ի տանն Աստուծոյ: Եւ էր տեսանել ծե-
փեալ արեանց հոսմամբք զամենայն դէմս ուղղափառ մարդոց»:

Իսկ մոգուցն գունդք ստիպով բռնադատէին տանել
զկրակս ի տաճար սրբութեանց Տեառն, և յալլ ափանաւոր
և գեղեցիկ տեղիս շինել ատրուշանս և կարգել բեռնակիրս
փայտակրաց ի պէտս կիզման չաստուածոյն անյագի:

Եւ տեսեալ զայս ամենայն չարիս տեսառն Մամիկոնէից
և Հայոց սպարապետին Վարդանայ, կոչեալ առ ինքն զամե-
նայն միահամուռ բազմութիւն դրան իւրոյ, սկսաւ խօսել
ընդ նոսա և ասել. Ես ոչ ուրացայ զԱրարիչն իմ կամաւ և
կամ առ երկիւղի. քաւ լիցի. և ոչ զվարդապետութիւն և զհա-
ւատս սրբոյ Աւետարանին, զոր ուսոյց և հասհատեաց լիս
ճշմարիտ հաւն իմ տէր Սահակ, մերժեցի լինէն. այլ առ
վայր մի մինչեւ ի ժամս յայս յաղագս ձեր ամենեցուն զիւ-
տի կորեայ պատճառանօք, զի գտեալ զիս ձեօք հանդերձ,
ապաշխարեցից և կեցից: Արդ՝ փոխանակ զի թողի զնա պատ-
ճառանօք առ վայր մի վասն ձեր, կամիմ թողուլ զամենայն
իրս կենցաղոյս մինչեւ ի սպառ. և որ ոք ի ձէնջ կամակից
կարող էք լինել, յանձն առեալ ձեօք հանդերձ վասն ա-
նուան Քրիստոսի ընտրեմ զնալ յօտարութիւն: Պատասխանի
ետ նմա երանելի եղբայրն Հմայեակ և ասէ. «Փութա՛ կա-
տարել զոր խորհրդ և մի յապաղէր. Աստուծով թէ կեց-
ցուք, առանց խղճի մտաց վախճանի աւուրն դիպեսցուք. թէ
մուրողութեամբ իցէ և թէ օտարութեամբ՝ Նովաւ եւեթ
կեցցուք, զուրացութեանն եւեթ զանունն ի բաց ընկեսցուք
ի մէնջ»։ Եւ այսպէս զամենայն սնտոի մեծութիւն առ ոչինչ
համարեցան և դէմ եղեալ ի կողմանս իշխանութեանն Յու-
նաց ճեպէին. և եկեալ հասանէին ի գիւղ մի, որոյ անուն
է Արամանայ ի նահանգին Բաղրեւանդայ, մերձակայ սահ-
մանակից Բասենոյ և Տուարածատափայ, սակաւ ինչ աւուրս
հանգչել:

Յանկարծակի իրազգած եղեալ այսպիսի խորհրդոյ և գնացից յաշխարհէս Հայոց զմեծէ սպարապետէն Վարդանայ՝ հանդերձ եղբարբք իւրովք, դրամք և ամենայն ախիւ՝ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ, որ և մարգպան էր Հայոց ի ժամանակին, և ամենայն տանուտէրանցն Հայոց և սեպհացն, խորտակեալ սրտիւ զարհուրէին. քանզի տեղեկացեալ ճանաչէին ամենեքեան թէ առանց առաջնորդութեան այնորիկ (Վարդանայ) և ոչ մի ինչ իրք և գործք աշխարհիս Հայոց երթեալ էին ի գլուխ: Խորհուրդ ի մէջ առեալ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ՝ զմիտս ամենեցուն յիւր կամսն հաւանեցուցանէր ասելով թէ պարտ է փութով քահանայս առաքել ընտիրս և արս աւագս ի տանուտեարցս Հայոց և աղաչանօք դարձուցանել զնա այսրէն: Եւ արարեալ նամակ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ, հրամայէր նամականի առնել և այլ ամենայն աւագ տանուտեարցն Հայոց. և կնքեալ նամականին իւրաքանչիւր ուրուք մատանեալ, տայր բերել և զկնքեալ Աւետարանն ուխտին. և ի քահանայից՝ զերանելին Ղեւոնդ երէց և զԵրեմիա ի Նոր քաղաքէ և զԽորէն ի Սրէնայ. և արս աւագս ի տանուտէրացն Հայոց. և տուեալ ցնոսա զամենայն նամականին և զԱւետարանն երդման, դեսպանս արձակէր զկնի նորա (Վարդանայ): Որք հասեալ գտանէին զնա յառաջագրեալ գեօղն յԱրամանայ. և ազդ արարեալ՝ մտանէին զառաջեալ. պատմէին երանելոյն Վարդանայ և եղբարց իւրոց Հմայեկայ և Համազասպայ զպատճառս իւրեանց փութանակի հասանելոյն առ նոսա, յառաջ բերեալ և զԱւետարանն երդման. տային ի ձեռս նորա և զնամակն Վասակայ և զայլոց զազատացն և զսեպհացն և զսեպհացն և ասէին. «որպէս հոգացեալ խնամ տարէք ձեզ, նոյնպէս և զայսչափ զբազմութեան ոգիս մի թողուք կորնչել. քանզի եմք աստ բազումք, որք և ազգախառն և արիւն ձեր եմք, պսակեցարուք և ընդ մեզ ի Գրիստոսէ, որպէս ցանկացեալ ջանայք ընդ ձեր միայն պսակին:»

Ջայս ամենայն լուեալ սպարապետին Հայոց Վարդանայ, պատասխանի ետ միաբանութեամբ ամենեցուն և ասէ. Ես և եղբարք իմ և ընտանիք կարեւոր ընտրելագոյն քան զամենայն ինչ, որ է յաշխարհի, հաստատեալ եմք ընտրել զոգուոցն փրկութեան գիւտ. և ոչ զմեր եւեթ զոգուոց խնդրեմք զօգուտն, այլ և ընդ այլոցն խնդրեմք ընդ փրկութեան. և ոչ որ փախուցեալս եմք յերկիւղէ ոք ինչ սրոյ կարծիցէ զայս զմէնը, բայց ի նենգաւոր խաբէութենէ ձերմէ, որպէս ցանկ ձեր մղեալ է զմեզ ի նեղ: Բայց սուրբ և երկնաւոր հրաւիրակիդ Աւետարանի ոչ կացեալ ոք է ընդդէմ ի մեր ազգէս և ոչ մեք կամք, քնն լիցի:»

Ջայս ասացեալ սրբոյ առն Վարդանայ՝ կամակցութեամբ երանելի եղբարցն իւրոց և սիրելեաց՝ դարձան անդրէն առ ընկերսն իւրեանց ի բանակն Հայոց:

Եւ եկեալք ի միաբանութիւն բազմութեանն ոչ առնէին դուռ և դադար խորհուրդք Վարդանայ՝ լոկ միայն առտնին կատարել քահանայիւք և այլ պաշտօնէիւք դրանն իւրոյ զպաշտօն կարգեալ ժամուոցն, այլ միաբանութեամբ ամենայն Հայովք երթալ յեկեղեցի ցանկայր: Բայց կամաւ արգելեալ առ վայր մի համբերէր իրացն, հոգալով և զպէտս ընկերացն՝ մանաւանդ յաղագս Աշուշայի և որդւոցն Վասակայ: Եւ զայս խորհէր սուրբն Վարդան իբրեւ ոչ առ ի պէտս ինչ օգնականութեան իւրում առաջագրեալ գործոյն, այլ հոգայր իբրեւ զբարեսէր, թէ մի գուցէ դժուար ինչ արանցն ի թագաւորէն դիպի և վնասիցին:

Բայց իշխանն Ամատունեաց Վահան մերթ ինքեամբ և մերթ այլովք ստիպէր վաղվաղակի յայտնել զիրս ապստամբութեան վասն մթերից առաջին ռիսութեանն, զոր ունէին առ միմեանս իշխանն Սիւնեաց Վասակ և տէրն Ամատունեաց Վահան: Իսկ տէրն Մամիկոնէից ոչ ի բանս ինչ ուրուք հայէր, այլ զհոգ ընկերաց հոգայր. և այնպէս ձգեալ բռնի մինչեւ յառուրս տօթոյն մօտելոյ, չու արարեալ ամե-

նայն բազմութեանն Հայոց ի տեղիս հովոց, գային հասանէին ի գաւառն Ծաղկոտն մերձ ի բերդն ամուր զոր Անգղն անուանեն. զայն տեղեօք արարեալ բանակատեղս արանց, դադարէին անդ զաւուրս սոթոյն:

Ժ.

Միտառանոթիսն ուխտին Հայոց:

„Օրէնք աստուածային կացցեն թագաւոր
ի վերայ ամենայնի“:

*Յետ աւուրց քսան և հնգից (զկնի հասանելոյ նախարարաց և մոգուց ի Հայս) մոգպետն ինքնին մոգօք հանդերձ հասանէր մեծաւ զօրութեամբ քակել զդրունս եկեղեցւոյն լաւուր միաշաբաթուն. զփորձ առնուլ կամէր զառաջարկութեան գործոյն:

Սուրբն Ղևոնդ երէց բազում ուխտիւ ի տեղւոյ անդ պատրաստական դիպեցաւ, ոչ ետ թոյլ: Ո՛չ էր տեղեկագոյն մտացն ամենեցուն նախարարացն. և բազում ամբօխ աղաղակի զօրացն և մոգուցն հասանէր: Քանզի վիրջս ի ձեռն առեալ զկառափունս մոգացն և մոգպետին ջարդեցին. փախըստական յիւրաքանչիւր վանս արկանէին և ինքեանք ըզպաշտօնն բարձրացուցեալ յեկեղեցւոյն, զտէրունական կանոնն կատարէին:

Եւ լետ այս տաղնապի յամենայն կողմանց յաշխարհէն Հայոց բազմութիւն արանց և կանանց ի տեղին հասանէին: Եւ անդ էր տեսանել զմեծ աղէտ տարակուսին. կէսքն խիզախելով և ի զէնս ընթանալով զմահ քան զկեանս ընտրէին. ոմանք ի սուրբ ուխտէ եկեղեցւոյն զաւետարանն ի ձեռն ա-

ռեալ, աղօթիւք առ Աստուած կարդային. և այլք ըղձանալին զպատառումն երկրին, զի անձանց լիցի գերեզման:

Եւ այսպէս շտապ տաղնապի ի վերայ մոգպետին հասուցանէին, (որ) բազում անգամ աղաչէր զօգնականսն իւր, զի կարասցեն զնա ողջանդամ անդէն յարքունիսն հասուցանել: Ստիպէր զնոսա և ասէր. Թո՛ղ գրեմ և ցուցանեմ մեծ թագաւորին, զի ի բաց թողացուցանէ զայսպիսի իրաց առաջարկութիւն. զի եթէ ինքեանք աստուածքն եկեսցեն յօգնութիւն, չէ հնար օրինացս մոգութեան ի Հայս առնուլ զհաստատութիւն, որպէս զփորձ առի միաբանութեան ուխտին եկեղեցւոյ: Զի եթէ էին զօրք աշխարհիս մոգք, ոչինչ խնայէին սոքա ի նոսա սատակմամբ: Մարդք, որ ո՛չ ի կապանաց զանգիտեն և ո՛չ ի տանջանաց երկնչին և ո՛չ ի ստացուածոց պատկառին. և որ լետին չար է քան զամենայն չարիս, մահ քան զկեանս ընտրեն. ո՛վ է որ կարէ նոցա դիմակաց լինել:

Լուեալ իսկ իմ էր, եթէ լաւուրս Շապհոյ իբրեւ սկրսաւ ուսումնդ այդ (քրիստոնէութիւն) աճել և բազմանալ, վարդապետք օրինաց մերոց յորդորեցին զթագաւորն, զի լուեալ դադարեսցէ քրիստոնէութիւնն: Եւ որչափ նա կամեցաւ արգելուլ, ևս քան զկս աճեցին և բազմացան. և այնպէս աներկիւզ և համարձակք էին յաշխարհի Պարսից, մինչև յամենայն քաղաքս աշխարհին եկեղեցի շինեցին և յամենայն տեղիս յապատս և յանապատս միայնանոցս շինէին. աճելով աճէին և բազմանալով բազմանային և մարմնաւոր մեծութեամբ մեծանային:

Զպատճառս հարստութեան մեք ինչ ոչ գիտեաք, բայց այսչափ ինչ ճշմարտիւ իմանալաք, զի տիեզերք ամենայն զկնի ուսմանց նոցա գնային: Թագաւորն խստութեամբ զբազումս կալաւ և չարչարեաց ի նոցանէ և զկս բազումս մահուամբ սատակեաց. դառնացաւ և ձանձրացաւ յանձն իւր և զնոսա ո՛չ կարաց նուազեցուցանել ի բազմութենէն: Փակեաց

և կնքեաց զդրունս եկեղեցեացն ընդ ամենայն աշխարհն Պարսից. նոքա յամենայն տեղուջ զիւրեանց օրէնսն կատարէին: Սուրբ սպանողացն բթացան իւր նոցա պարանոցք ոչ ձանձրացան. աւարառուք ստացուածոց նոցա աշխատեցան և աւարն օր քան զօր աճեցեալ բազմացաւ: Իբրեւ ետես թագաւորն եթէ գուհ տուեալ զիմեցին ի մահ իբրեւ խաշինք, արգել և կարճեաց ի նոցանէ զհարուածս տանջանացն և հրաման ետ մոգպետացն, զի մի ամենեկին ոք խուսեցէ զնոսա: Զայն ահա ի լսելոյ զիտեմք: Այս՝ որ ես ինձէն աչօք տեսի, թուի ինձ թէ մեծագոյն ևս լինի քան զստաջինն: Եթէ անգէն մարդիկ այդպէս բռնացան, եթէ յանկարծ զինուորս ևս ընդ ինքեանս միաբանեցուցանեն, ո՞ կարիցէ կալ առաջի դոցա:

Ես անտեղեակ էի անքակութեան ուխտի եկեղեցւոյդ ի միմեանց. այլ է զոր մարդ լսէ՝ և այլ է զոր տեսանէ: Դու (Վասակ), որ ճշմարտեալ զիտէիր զպնդութիւնդ մարդկանդ, ընդէր հաւաստեալ յանդիման չասացեր ջթագաւորն: Քանզի ամենայն նախարարացն աւագ էիր և զբոլոր աշխարհ քեզ յանձն արարեալ էր մարգարանութեամբ. ընդէր զայս գործ իմաստութեան ոչ գործեցեր: Ապա թէ ոչ՝ յայտ է, թէ դու ի նոցա բանի ես և քոյով խորհրդով անցուցին զայս անցս ընդ իս և ընդ զօրս:

*Ընդ որ խոթողեալ Վասակայ մարգպանին Հայոց վարանէր ի մեծի տրամութեան: Մի՛ զի բոց ծնողութեանն ջեռոյց զփորոտիս նորա վասն որդւոցն, որ կային անդ առ թագաւորին ի պատանդի: Մի՛ (զի) երկիւղ թշնամւոյն Վարազ-վաղանայ, որ կայր առ արքայի և սպասէր Վասակայ մահուն: Եւ մի՛ զի զրկումն մեծ և երկելի փառացն և հայրենի տէրութեանն: Յայսց երկց անհնարին տարակուսանաց տաղնապեալ խուճապէր միշտ և ոչ ունէր քուն ի գիշերի և կամ հանգիստ ի տունջեան: Եւ զի սահման է մարմնոյ ի կենցաղումս հանապազ սխալել և գթել, և սա սխալեաց յերգումն սուրբ աւետարանին. այս ծնունդ էր չար յուսա-

հատութեան, զորոյ զօրպէսն դատաստանին Աստուած միայն զիտէ և ոչ այլ ոք:

*Եւ ետ պատասխանի մոգպետին՝ «սակաւիկ մի երկայնամիտ լեր, ասէ, և զխորհուրդս քո, որոց ես ասեմ՝ նոցա յայտնեա, մինչև ես ինձ ոյժ ժողովեցից և զուխտ եկեղեցւոյդ թերևս կարացից երկփեղկել: Եթէ զայդ այդպէս արարից, զիտեմ ապա թէ զհրամանն արքունի կարող եմ կատարել:» Եւ անդէն ի Սիւնեաց աշխարհէն զիւր գունդն ստուարացոյց ի թիկունս օգնականութեան մոգպետին: Եւ ապա սկսաւ ասել՝ «աղէ՛ դու անգամ մի հրովարտակ ի Դուռն տուր վասն այրուձիոյն որ յԱղուանսն է, զի ի ձմերոց ի Հայաս եկեսցեն և յորժամ զնոսա ի ձեռին ունիցիմք, չիք ոք որ եղծանել կարէ զհրամանն արքունի»:

Պատասխանի ետ մոգպետն ցմարգպանն. «այդ խորհուրդ դարձեալ իմոց բանիցս ընդդէմ է. յորժամ բռնութեամբ կըռուեսցուք, աշխարհս ի բաց քանդի և անձանց վնաս և արքունի մեծապէս զեան»:

Եւ ոչ կամեցաւ ունին զնել նմա մարգպանն, զի սրտի մտօք կալեալ էր զպարսկական օրէնսն: Սկսաւ այնուհետեւ պատրել զոմանս կարասւով և զոմանս ողորական բանիւք. զուամիկն ամենայն ահեղ բանիւք սպառնացեալ սրտաթափ առնէր, հանապազորդ առատացոյց զոռճիկսն տաճարին և բազում նենգութեամբ զանմեղ մարդիկ հրապուրէր և լինքրն արկանէր:

Զայս ամենայն իբրև տեսին սուրբ եպիսկոպոսքն, ևս քաջ յորդորեցան ի նոյն միաբանութիւն. խորհուրդ արարեալ ի գիշերի միում կոչեցին և զսպարապետն զօրաց ի խորհուրդն: Հարցին և քննեցին և ի վերայ հասին մտացն անշարժութեան. և վերստին ընկալան զնա յառաքինութիւն. և նովաւ որսացեալ զբազումս, որք եկին և ժողովեցան գունդ զօրաց բազմաց:

Վասակ սկսաւ բաշխել մոգս ի տունս նախարարացն և

մեծամեծ ռոճիկս կարգել և բռնաբար կնքաւոր մարդկանք տալ ուտել միս յազածոյ և երկիր պագանել արեգականն: Իբրեւ սկսաւ բազմանալ ընդ ամենայն աշխարհն այնպիսի պղծագործ խառնակութիւն, յանդգնեցան եւս կանայք փրշտիպանացն յաւուր կիւրակէի անցուցանել զճրագունս եկեղեցւոյն և պատառել զհանդերձս հաւատաւոր կանանց:

Զայս գոյժ աղմկի իբրեւ տեսին միաբան սուրբ եպիսկոպոսքն, զաւետարանն ի ձեռն առեալ՝ հասին ի վանս սպարապետին, ուր ժողովեալ էին զօրքն Հայոց, և ասեն. Աղա՛ջեմք զձեզ զամենեսին սուրբ աւետարանաւս, եթէ ձերով խորհրդիւ գործէ զայն անօրէնութեան չարիս մարդպանն և մոգպետն, նախ զմեր պարանոցս հատէք և ապա յեկեղեցին ձեռնարկեցէք: Ապա եթէ առանց ձեր կամաց նոքա զայն չարն գործեն, յսօր խնդրեսցի վրէժդ այդ ի նոցանէ:

*Ապա իմացեալ թէ կարի հռչակին իրք ապստամբութեանն և ի կարի հեղաշլոյն մեծամեծ գործէին վնասք՝ ժողովեալ զպատուական եպիսկոպոսս և զականաւոր երիցունս և զաւագ տանուտեարսն Հայոց և զսեպուհսն առանձինն ասէր յայտնապէս՝ թէ «մինչեւ ցերբ հանդուրժեմք թագուցանել զճշմարտութիւնն և կորնչիմք:» Մի ոմն յոստանեալ տանէն, որում անուն էր Զանդաղան, լսէր յոմանց զխորհեալն Հայոց, և երթեալ վաղվաղակի նմանուցն իւրում Վասակայ. (որոյ բանից) իրազգած եղեալ աւագ նախարարքն՝ կալեալ զնա ի գեօղն, որ կոչի Արծաի, տարեալ կապեցին ի միւսում եւս ի գեօղ՝ յանուանեալ Բերդկունս ի նմին Բագրեւանդ գաւառի. զոր և ոչ յետ բազում աւուրց քարկոծեալ սատակեցին: *Եւ ահ մեծ անկաւ ի վերայ ամենեցուն: Ամենեքեան ի նախանձ բարկութեան բրդեցան. ընթացան վաղվաղակի ի գէնս իւրեանց. վառեցան կազմեցան զգիշերն ամենայն, և ընդ ծագել արեգականն զգունդն յերիս մասունս քաթանեալ ի բանակն արկանէին: Գունդն առաջին յարեւելից կուսէ. և գունդն երկրորդ յարմտից կողմանէ. և գունդն

երրորդ ի հիւսիսոյ կողմանէ շուրջանակի ի մէջ առեալ փակեցին զբազմութիւն բանակին և զբազումս կոտորեցին և զեւս բազմագոյնս կապեցին զերեւելի մարդիկ և արկին ի բերդս ամուրս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ:

*Եւ ապա յայտնապէս ժողովեալ միաբանութեամբ առ տէրն Մամիկոնէից Վարդան, հանդերձ նովաւ մտին թափ զգրոց հրամանին բոլորեքեան առ իշխանն Սիւնեաց Վասակ առ մարզպանն Հայոց և յայտնեալ նմա միաբան ամենեցուն զխորհուրդն, թէպէտ ջանայր յապաղել մի՛ վասն որդւոցն իւրոց, որք ի դրանն էին, և դարձեալ՝ զի և կեանքն իւր իսկ ի խնամս չարին մէտ էին հանապազ. սակայն ի հարկէ յանձն առեալ միաբանէր ընդ նոսա: Բերել դարձեալ հրամայէին նախարարքն Հայոց սուրբ եպիսկոպոսացն և երիցանցն զաւետարան ուխտին սբբոյ. և երդուեալ ամենայն բազմութիւն զօրացն ազատացն և անազատացն հանդերձ իշխանաւն Սիւնեաց Վասակաւ, հաստատէին զերդումն. և որոց մատանեաւ չեւ եւս էր կնքեալ զաւետարանն, կրնքէին, և համբարձեալ զձեռս ընդ երկինս ասէին. Տէր ընկալ զմեզ որպէս զորդին ուրացող. մեղաք յերկինս և առաջիքո. շնորհեա՛ մեզ բարեխօսութեամբ լուսաւորիչ առաքելոցն, վաստակովք և սուրբ նահատակին Գրիգորի նոցին նմանոյն և գործակցի՝ զթողութիւն մեղաց մերոց. և որպէս հեղեր դու զարիւնդ քո սուրբ ի վերայ մեղաւորաց, պարգեւեա՛ և մեզ հեղուլ զարիւնս մեր ի վերայ խոստովանութեանս այսօրիկ և իւրաքանչիւր թողութեան մեղաց: Եւ գրեալ զայս ամենայն և կնքեալ նախ՝ մատանեաւ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ և ապա՝ մատանեօք ամենայն տանուտէրացն Հայոց և աւագ սեպհացն, և եղեալ ի սուրբ աւետարանի երդմանն, ետուն ցպատուական եպիսկոպոսունս և ցաւագ քահանայութիւնն, որ էին անդ. և կատարեալ զայս զիմեցին մեծաւ ցնծութեամբ և հոգեւոր երգովք ի տուն Տեառն և երկրպագեալ միոյն միայնոյ ճշմարտին Աստուծոյ կատարեցին զա-

ղօթան: Եւ զօրացն բազմութիւն զիմեցին ի տուն մօխրանոցին չմնալով բնաւ աւագացն հրամանի և առեալ զկրակարանն վարեցին ի ջուրսն զկրակսն՝ որպէս ի գիրկս եղբօր ըստ ասելոյ սուտ վարդապետացն Պարսից, զմոգուցն բազմութիւն պահել առ օրն հրամայեցին զգուշութեամբ և ի վաղիւն ի ծագել արեւուն սպանին ի գիւղն Զարեհաւան:

*Եւ կատարեալ զայս ամենայն գաղարեցին զաւուրս տօթոյն: Իսկ որք եկեալ էին յաւարի առնուլ զսուրբ գանձս եկեղեցւոյն, ակամայ եղին զանձինս և զաւար իւրեանց առաջի սուրբ եպիսկոպոսացն և ամենայն զօրացն և եղծեալ ապականեցաւ հրաման թագաւորին:

Աղաղակէին և ասէին արք և կանայք և ամենայն ռամիկ բազմութիւնս. պատրանոտ եմք ի հալածիլ և մեռանել յամենայն նեղութիւնս և ի չարչարանս վասն սուրբ եկեղեցեաց: Ոչ երեւէր այնուհետեւ առաւել տէր քան զծառայ և ոչ ոք քան զոք նուագեալ ի յարութենէ. առ հասարակ զմի զինուորութիւն զինուորեցան. միով գօտեաւ ճըշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք և կանայք: Այս բարբառ ստէպ ստէպ ընթանայր «քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն և զոգիս եւեթ ժառանգեսցուք»:

Դարձեալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն և աւանաց, զոր ունէին պարսիկքն ի տեղիս տեղիս. տապալէին քանդէին զբնակութիւնս նոցա՝ զմեծ Արտաշատ աւանօք իւրովք, զԳառնի քաղաքն, զԱնին, զԱրտազերս և զայլս: Տապալէին քանդէին զշինուածս նոցա և ալրէին կիզուին զտունս պաշտօնարկի և զպաշտաման կրակի. յամենայն տեղիս հեթանոսացն զփրկական խաչն Քրիստոսի կանգնէին և յուսով հաստատեալ խնդայր ամենայն երկիրն առ հասարակ:

ԺԱ.

Երթ Հայոց Աղոռանս:

«Գուք որ կարողք էք՝ զտկարութիւն տը-
կարացն բարձէք»:

*Յետ աւուրս եկն եհաս հազարապետեան Աղուանից սուրբ եպիսկոպոսաւ աշխարհին, մեծաւ տաքնապաւ փութացուցանէր զգօրսն ասելով «գունդ Պարսից, որ էր ի կողմանս աշխարհին Հոնաց եկն եմուտ յաշխարհս մեր և այլ ալրուծի որ ի զրանէ և այլ երեք հարիւր մոգ վարդապետ ածեալ ընդ իւրեանս, պառակտեցին զաշխարհն և կամէին յեկեղեցին ձեռն արկանել. և հրամանաւ թագաւորին ստիպէին և ասէին՝ եթէ կամօք յանձն չառնէք, հրաման ունիմք ի գեօղս և քաղաքս շինել ատրուշանս և կացուցանել մոգս և մոգպետս օրէնսդիր ամենայն աշխարհիդ»:

Գունդն Հայոց իբրեւ լուաւ զայս, ոչինչ լքան ի քաջութենէն և միաբան քաջալերս տուեալ *արձակեցին զնոսա, զի առ ժամանակ մի խաբէութեամբ կալցեն զնոսա, զի մի ձեռնարկեսցեն յուխտ եկեղեցւոյ մինչև ելա խնդրեսցեն:

*Եւ վաղվաղակի նամականի արարեալ առ կայսրն և առ ամենայն աւագանի դրանն Յունաց. առ բղեշխն Աղձնեաց և առ իշխանն Անգեղ տան, ի Ծոփս և Հաշտեանս և յեկեղեաց և առ մեծ սպարապետն Անտիօքայ և պատրաստեալ զիշխանն Ամատունեաց Վահան որպէս զայր մտացի և խորհրդական, և սուրբ սեպուհն զՀմայեակ զեղբայրն Վարդանայ, և գերանելին Մեհրուժան զեղբայր սրբոյն Աղանայ ի տոհմէն Արծրունեաց *և զմի ոմն ի մեծ նախարարացն ի տոհմէն Գնունեաց Ատովմ առաքեցին յերկիրն արևմտից խնդրել օգնութիւն և եթէ նա կամեսցի նմա մտանել ի ծառայութիւն:

*Որք երթեալք յանդիման եղեն թագաւորին Թէոդոսի, որոյ լուեալ զպատճառ նոցա երթիցն, յանձն առնոյր օգնել նոցա զնդիւ. և մինչդեռ պատրաստէր զիրս խոստմանն, հասեալ վախճան սրբոյն, վճարէր ի կենցաղոյս, և թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս, որոյ և տեղեկացեալ զպէտս խնդրոյն Հայոց, հարցանէր զաւագս դրանն. Պատասխանի տուեալ Անատոլեայ, որ ի ժամուն սպարապետ էր Անտիոքայ, և Փղորէնտի ուրումն առն ասորի ազգաւ, որ էր աւագ դրանն թագաւորին և ասեն. «մեզ ոչ թուի հաճոյ արհամարհել զուխտ, զոր գրեալ և կնքեալ է առաջին թագաւորացն և պատերազմաւ ի բաց հանել զաշխարհ մի ի ծառայութենէ թագաւորին իւրեանց. ալ և զելս անյայտ իրացըդ պարտ է ածել զմտաւ, զոր ոչ ոք կարէ գիտել թէ որպէս վճարեսցի»: Սյսպէս կասեցուցին զմիտս թագաւորին, (որ) *փութացաւ եմուտ յուխտ հաստատութեան՝ ձեռնթափ լինել ի զօրացն Հայոց ամենայն օգնականութեամբ:

Սյսպէս հատաւ օգնականութիւն յուսոյ նոցա (Հայոց) ի մարդկանէ:

*Եւ որք երթեալն էին յաշխարհն Յունաց, իբրեւ տեսին թէ ոչինչ օգնեցան, փութային զոնեայ ընդ ընկերս իւրեանց ըմպել զմարտիրոսութեան բաժակն. զի յապաղեալ պատասխանուին (Յունաց) զործ պատերազմին Հայոց և Պարսից կատարել:

*Եպիսկոպոսքն քաջալերել սկսան զանձինս և զօրսն Հայոց. հայէին յիւրեանց սակաւութիւնն և յերկոցունց թագաւորացն միաբանութիւնն, ոչինչ վատասրտեալ ըստ առաջին ուխտին խիզախէին և ասէին. «պատրաստ եմք ի սպանանիլ և ի մեռանել. դիւրին է Աստուծոյ սակաւութեամբ զբազմաց զործ գործել և անարդօք զմեծամեծ իրս կատարել»:

Թէպէտ և ոչ ունէին թագաւոր առաջնորդ և ոչ արտաքուստ օգնական զոր յօտարաց, սակայն անձանց առաքինութեամբ և սուրբ վարդապետաց մխիթարութեամբ համա-

գունդ յիւրաքանչիւր տանէ ի մի վայր գային վաղվաղակի. զամենայն զօրսն յերիս գունդս բաժանէին. զգունդն առաջին տային ցնեւրչապուհ Ռմբոսեան պահապան աշխարհին մերձ ի սահմանս Ատրպատական աշխարհին. զգունդն երկրորդ ի ձեռն Վարդանայ զօրավարին Հայոց՝ անցանել ընդ սահմանս Վրաց ի վերայ մարգարանին ձորայ, որ եկեալ էր աւերել զեկեղեցիսն Աղուանից. զգունդն երրորդ տային ի ձեռս Վասակայ իշխանին Սիւնեաց, որ ընտրեաց ընդ իւր զիշխանն Բագրատունեաց, զիշխանն Խորխոռունեաց, զիշխանն Ապահունեաց, զիշխանն Վահեւունեաց, զիշխանն Պալունեաց, զիշխանն Գաբեղէնից, զիշխանն Ուրծայ զօրօք իւրեանց. և զայլ բազում զօրս յարքունի տանէն արկ լինքն և զսեպուհքս ոմանս յայլմէ տոհմէ:

*Եւ սպարապետն Հայոց Վարդան առեալ ընդ իւր ի տանուտէրացն Հայոց, և ալ սեպուհք և բազումք ի զօրացն Հայոց և գունդք ի զօրացն մարգարետական ալրուծիոյ. և հրաժարեալ իշխանէն Սիւնեաց Վասակայ և յալ մնացելոցն ընդ նմա աւագանւոյն՝ ողջախորհուրդ մտօք զնային ի գործ պատերազմի: Եւ մտեալ ի սուրբ եկեղեցի երկիրպագանել Տեառն Աստուծոյ ամենակալի, առեալ զսուրբ աւետարանն և ըզնշան կենսատու Խաչին ողջունէր, դնելով անյագ ի վերայ բաց աչացն և ճակատու. զայն առնէին ջերմեռանդն սիրով և որք ընդ նմայն էին ամենեքեան:

Եւ իշխանն Սիւնեաց Վասակ վաղվաղակի գաղտ դեսպանս առնէր առ Սիհրներսէս և առ Նիխորական Սեբուստ և առ ալլ աւագս, զորս արարեալ էր Սիհրներսէսի ի վերայ Հայոց: *Ս.հ. քակեցի (ասէ) զմիաբանութիւն ուխտիս Հայոց և ընդ երիս կողմանս զգունդն քակեալ բաժանեցի և զայլ ամենայն ալր կռուոյ ցրուեցի ընդ ամենայն միջոցս աշխարհի. բայց զգունդն երրորդ արարի յԱղուանս. Եւ համարձակ ընդ առաջ նորա տալ պատերազմ: *Իսկ, ասէ, անհոգ լերուք յեկեղեցի ընդ Վարդանայ ի վերայ ձեր, վասն զի շատք

այն են գործ ես աստէն պահեցի առ իս և դա յոյժ սակաւութիւն է և ոչ բազմօք: *Զայս գրեաց մարգարանին Սեբուստ նա ստուգեալ եթէ սակաւաձեռն գնդաւ գայ սպարապետն Հայոց ի վերայ նորա կուտակեաց զամենայն բազմութիւն զօրով իւրոյ և փութանակի անցանէր ընդ մեծ գետն Կուր և պատահէր նմա հանդէպ Խաղխաղ քաղաքի:

*Բաջն Վարդան և ամենայն զօրքն իբրև տեսին զբազմութիւն գնդին հեթանոսաց, թէպէտ և կարի նուագունք էին. ոչինչ զանգիտեցին, այլ միաբանեցին և ասէին. Տէր, զինու և ասպարաւ քով օգնեա՛ մեզ, զի ծանիցեն ամենեքեան, եթէ ի ձեռս քոյ է յաղթութիւն և պարտութիւն, և մեք պատրաստ եմք ի մեռանել վասն քո սիրոյդ և ճշմարտութեանն:

*Ի ժամ մարտին կարգէր զիւր գունդն ըստ բաւականին այրուձիոյն. երիս յառաջս բաժանեալ, տայր ի ձեռս իւրաքանչիւր զօրագլխի. որում աջոյ կողմանն կացուցանէր զօրագլուխ զԱրշաւիր Կամսարականն, որ էր փեսայ զօրավարին Հայոց Վարդանայ, ունելով զգուստր նորա ի կնութեան, և նիգակակից տայր նմա զՄուշ գաւազ սեպուհ յազգէն Դիմաքսեանց. և զհասակ կողմն տայր ի ձեռն Խորենեայ Խորխոռունու և զօրավիգն ընդ նմա կացուցանէր զՀմայեակ Դիմաքսեան. և ինքն սուրբ զօրավարն Վարդան պատրաստէր զինքն միջոյ տեղւոյն յարձակման: Եւ այսպէս յօրինեալ զճակատն և յԱստուծոյ խնամս ապաւինեալք յարձակեցան ի վերայ թշնամեացն, *և զաջ թեւն բեկեալ զձախոյ կողմամբն անկեալ ընդ երեսս դաշտին փախստական առնէին. ամենեքեան առ հասարակ այր զախոյեան իւր յերկիր կործանէր: *Յորս նախագոյն յառաջեալ ի տեղի մարտին Կամսարականն Արշաւիր և Մուշ, որք յանգիտութենէ տեղեացն զիպեցան թանձրախոր սաստիկ մօրից և ի յառաւելապէս զիմեցմանէ երիվարացն անկեալք ի տիղմն հանդերձ երիվարօքն խրէին. անդ կատարեալ պսակէր երանելի սեպուհն Դիմաքսեանց

Մուշն ի Խորականայ. իսկ Կամսարականն իջեալ յերիվարէն ի հետիոտս սպանանէր զՎուրկն՝ զեղբայր Լփնաց թաղաւորին. և ի բաց ձգեալ զերիվարն ի սաստիկ խոր տղմոյն, ուր և մոյկ մի զերծեալ յոտանէն՝ թաղեալ մնայր անդէն ի մօրին. և ինքն Կամսարականն միամոյկ տղմաթաթաւ հանդերձ ամենայն զինու և հանեալ զերիվարն ի ցամաք անվեհեր քաջաբար յերիվարն հեծանէր և զթեւ իւրոյ կողման թշնամեացն փախստական առնէր: Եւ տեսանէր զերանելի սպարապետն Հայոց հանդերձ ամենայն Հայոց գնդաւն զի ածէին առաջի իւրեանց զբազմութիւն զօրացն Պարսից. յորոց զկէսն սրովք իւրեանց դիպեալաւ յերկիր կործանէին և զկէսն զետալէժս արարեալ հեղձամղձուկ առնէին և զայլսն ի նոցանէ դաշտացն և անտառախիտ մայրեացն *առ խորագոյն դարիւք Լուբնաս գետոյ, ցրուեալս վատնէին. իսկ ոմանք յաւագորերոյ Պարսիցն ելեալք ի նաւս յանկոյս գետոյն մեծի փախստեայք լինել ճեպէին. որ և զԿամսարականն Արշաւիր զիշխանն Արշարունեաց ստիպով փութացուցանէր զօրավարն Հայոց զկնի փախստէից նաւացն նետաձիգ լինել՝ ի հաստատաձգութիւն և յանվրէպ դիտողութիւն առնն վստահեալ:

Իսկ Կամսարականն Արշաւիր խոցեալ զնաւավարսն և զայլս բազումս ի նաւս կարեւէրս առնէր, և բազումք ի նաւավարացն և գլխաւորացն Պարսից գետասուղ եղեալ կորնչէին. *եւ ոչ գտանէր ոք ամենեւին ի նոցանէ ապրեալ և թաղուցեալ յանտառախիտ մայրիս դաշտացն: Բայց մի ոմն ի զօրականէ թշնամեացն մազապուր պրծեալ ի պատերազմէն գոյժ տանէր ի մնացեալ բուն բանակն: Զօրքն Հայոց ժողովէին զբազում աւար բանակին՝ բազում արծաթ և ոսկի և զգէնս եւ զգարդս զարի արանց եւ զքաջ երիվարաց: Յարձակէին ի վերայ բերդիցն եւ քաղաքացն, զոր ունէին Պարսիկքն յԱշխարհին Աղուանից եւ զերամս մոգացըն դնէին գէշ թուչնոց եւ զազանաց, ազատէին զեկեղեցիսն յանհնարին նեղութենէն: *Եւ այսպէս շնորհեալ նոցա զյաղ-

Թուլթիւն վերին օգնականութեանն՝ դառնային ի բանակս իւրեանց. եւ դադարեալ քանդէն ի տեղաջն զօրն զայն՝ ի վաղիւն չուեալք անցանէին ընդ գետն Կուր:

*Բազումք ի նախարարացն Աղուանից եւ յամենայն շինականացն *որք ցրուեալ էին յամուրս լերանց Կապիկու իբրեւ տեսին զյաջողութիւն գործոյն, գային խառնէին ի զօրըս նոցա. գնային ի վերայ պահակին Հոնաց *որ է ընդ մէջ իշխանութեանն Աղուանից եւ Հոնաց, քանդէին զպահակն եւ կոտորէին զզօրսն որ ի ներքս բնակեալ էին, և զդուռնն տային ի ձեռս Վահանայ, որ յազգէ Թագաւորացն Աղուանից. դեսպանս արձակեցին յաշխարհն Հոնաց ընդ նոսա ուխտ հաստատել՝ անքակութեամբ ունել զմիաբանութիւնն. *Իսկ նոքա (Հոնք) իսկոյն հասին ի տեղին եւ ականատեսք լինէին յաջողմանն. յանձն առին զերգումն քրիստոնէութեան պահել ընդ նոսա հաստատուն միաբանութիւն:

ԺԲ.

Ի Ս. ԿՈՅԱՆ ՀՈՒՓԱԻՄԷ:

Սիրամունդ սիրամարդ սերալի,
Նորափայլ ոսկեթել տարփալի,
Եռապսակ իւղազլուկ ցանկալի,
Հրեշտակ հրաշագեղ Հոփսիմէ:

Ե գունեղ թաթաւեալ ի բոսոր,
Սաղարթուն կարմրորակ իբր խնձոր,
Հարսն աղնիւ Գու արեամբ քողաւոր
Հրեշտակ հրաշագեղ Հոփսիմէ:

ԺԳ.

ՆԻՆԱՅԻԹԻՈՒՆ ՎԿԱՆԱԿԱ):

„Ամենայն Թագաւորութիւն բաժանեալ
յանձն՝ աւերի“:

ՂՈՒԿ:

*Եւ մինչդեռ այս ամենայն կատարէր ըստ կամաց նոցա, յանկարծակի դեսպան հասանէր առ Վարդան ասելով թէ «արդ՝ ստեաց անօրէնն Վասակ ուխտին Աստուծոյ. նոյնպէս և մնացեալքն անդէն առ նմա աւագանին Հայոց լետս կացեալ ընդ նմա ապստամբեցին, դեսպան արձակեցին ի Պարսս և նամակօք ուխտադրեցին ընդ նոսա և զբերդեան ամրոցացըն Հայոց ի բաց կալան և զիւրեանցն բերդակալս արարեալ զգուշացուցին. և զորդիս տոհմին Մամիկոնից և Կամսարականաց և զայլոց տանուտէրացն ժողովեալ իւրաքանչիւր դայեկաց նենգաւորն Վասակ *եւ ածել առ ինքն և ամրացոյց յանառիկ ամուրս աշխարհին Սիւնեաց. *աւերեալ զձմերոցս արքունի, որ կայանք զօրացն էին, և զնահանդն Արտաշատու՝ զԱրտաշատն ինքնին գլխովին և հրձիգ արարեալ և զամենեցուն ձեր ընտանիս մերժեալ իւրաքանչիւր բնակութենէ. ձեռնարկեալ և ի սուրբ եկեղեցիսն. գերի վարեալ զընտանիս քահանայից և զնոսին կապեալ եւ եղեալ ի բանդի. գունդն, որ ի կողմանս Ատրպատականի, ոչ ժամանեաց ձեռն տալ և դեռ պահեն ընդ ձեզ զուխտ միաբանութեան. բայց այն որ ընդ նմայն էին, բազումք զհետ մոլորեցան նորա ամբարշտութեանն»: *Եւ լուեալ զայս ամենայն սպարապետին Հայոց Վարդանայ հանդերձ նախարարօքն և զօրուն որ ընդ նմայն էին չտրտմել ոչ կարէին. և զանձինսըն և զգերեալ տղայսն ի պահպանութիւն Ամենահնար Աջոյն յանձն արարեալ չուեցին միաբան ամենեքեան յաշխարհէն

Աղուանից և հասանէին յերկիրն Հայոց ի գաւառն Այրարատոյ *յաւուրս երեսուն» և անդ գաւուրս ձմերայնոյն դադարեալք, փութային գաւուրս գարնային ամսոյն տեսանել և յօր իւրեանց նահատակութեան հասանել. քանզի ոչ ևս ինչ ալ բնաւ ածէր զմտաւ ոք զյաղթութիւն կամ զպարտումն. *և յետ ամսօրեայ աւուրց եղև խմբումն մեծ պատերազմին:

*Ազգ եղև ուրացեալն Վասակայ և իշխանացն քաջութիւն գնդին Վարդանայ և միաբանութիւնն Հոնաց. զգիշեր մի օգնական գտեալ նորա՝ փախտեալ անկանէր յամուրս իւրոյ աշխարհին. և այնպէս տաքնապաւ մերժեցաւ, զի զգերի և գաւարն, զոր առեալ էր յԱյրարատ գաւառէ և զիւրն ևս եթող և փախեաւ: Քանզի ժամանակ ձմերայնոյ էր և զռոճիկս թշնամեաց գնդին հատեալ էր, ոչ կարէր Վարդան զմիով տեղեաւ համագունդ զգօրսն դարմանել. ալ սփռէր ընդ գաւառս գաւառս աշխարհին, պատուէր տայր պատրաստական լինել կազմութեամբ առ ժամանակ գարնայնոյն. և զսակաւրս յաւագ նախարարացն գործակից իւր թողեալ, ի վերայ ունելով զթագաւորանիստ տեղիսն, գունդս գունդս ալձակէր յաշխարհն Սիւնեաց. առնոյր և աւերէր զբազում գաւառս և այնպէս ի նեղ արկանէր զնա զՎասակ և զամենայն զօրսն, որ ընդ նմա, զի զէշս և զձիս մեռելոտիս առ սովոյն անխտիր ուտէին: Եւ բազում հարուած հասուցանէին ի վերայ ուրացելոյն, մինչև ժողով սուրբ եպիսկոպոսացն և ամենայն ուխտ քահանայութեանն դառնապէս արտասուս իջուցանէին ի վերայ չարաչար վշտացելոյն:

Ամենայն եպիսկոպոսքն և երիցունք պատուէր հրամանի տուեալ աշխարհին զողջոյն ամիսն Քաղոց պահօք և աղօթիւք առնել խնդրուածս առ Աստուած. և զոմն յառաջին կապելոց Պարսկաց ածեալ զառաջեաւ նախարարացն, խօսէին ընդ նմա և ցուցանէին զամենայն վնասն՝ աշխարհաց աւերելն, զօրացն արքունի հարկանիլն. ցուցանէին նմա զխաբէութիւն ապստամբին Վասակայ, որ Հայոց բանիւ խաբեաց

զթագաւորն յանձն առնուլ զմոգութիւն: Արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ ի հնարս հայթայթանաց (թերևս կարասցեն զեղբարս իւրեանց ի նեղութենէն գողանալ):

Երթեալ այրն պատմեաց զայս ամենայն յականջս թագաւորին: Հայեցաւ ետես զինքն լի տկարութեամբ: Գիտաց եթէ զամենայն, զոր կամի առնել ոչ կարէ կատարել. սկսաւ քաղցր եւ աղերս բանիւք խօսել ընդ ամենեսեան եւ ասել «զի՞նչ ինչ վնաս գործեալ է իմ. ո՞ր երբէք նեղեաց, պնդեաց դարձուցանել ի մի օրէնս մոգութեան. մանաւանդ վնասն օրինաց քրիստոնէութեանն, զոր զոյգ եւ հաւասար համարիմ դենիս մազբեղանց. տեսէք, զի ետուք գործել ինձ զոր ինչ ոչ կամէի»: Զայս ամենայն խօսէր եւ զվնասս յանցանացն արկանէր զմոգպետաւն եւ զմոգօքն. սակաւք ի նոցանէ ասէին. Այո՛, արքայ քաջ, այդ այդպէս է որպէս ասացերդ, եւ արդ կարես զամենայն ուղղութեամբ նուաճել. զիտուեալ է քեզ աստուածոցն, զի զամենայն, զոր եւ կամիս, կարես առնել: Երկայնամիտ լեր եւ համբերութեամբ թողացո՛ւ մարդկանդ անդրէն զքրիստովնութիւն, և դոքօք զապստամբսն ածցես ի հաւանութիւն: Հաճոյ թուեցան բանքն առաջի թագաւորին: Այն օր հրամայէր կալ յօրէնս քրիստոնէութեանն. հրովարտակա առաքէր վասն քրիստոնէից. Եթէ ի կապանս ոք կայցէ, ասէ, արքունի հրամանաւ արձակեալ լիցի, եւ եթէ ինչք ուրուք յափշտակեալ իցեն, դարձցին անդրէն. այնպէս և երկիրք, թէ հայրենիք, թէ պարգեւականք եւ եթէ քսակագինք, եւ հանեալ ուրուք իցէ, հրամայեցաք, զի դարձցին: Խնդրէր ի նոցանէ վկայութիւն հաւատարմութեան եւ երգմամբ յուխտ մտանէր, եթէ Ոչինչ յիշեցից զքէն վրիժուցըն. որպէս ունէիք յառաջ ճշմարտութեամբ զօրէնս ձեր, այսուհետեւ առաւել կալարուք, բայց միայն ի ծառայութենէ մերմէ մի ելանէք: Իբրեւ ստուգեաց, եթէ Հոռոմք ի բաց կացին ձեռնտու լինել քրիստոնէութեանն, դարձեալ յառաջին կարծիս մոլորութեանն շրջեցաւ:

Իսկ Հայք զարմացեալ ընդ թերի խորհուրդսն ասէին. Քանի լիրբ է խորամանկ խաբէութիւն նորա. զի երկիցս և զերկցս զփորձ առեալ մերոյ անքակ միաբանութեանս, տակաւին կամի զմեզ լքուցանել. զոր բարեգործութիւն տեսաք առ ամենայն եկեղեցիս, որ են յաշխարհին Պարսից: Զի որ ինքն իւր չար է, այլում բարի ոչ կարէ լինել, զի չիք յանիրաւութենէ արդարութիւն, ի ստուութենէ ճշմարտութիւն: Ոչ պատրիմք իբրեւ զտղայ և ոչ մոլորիմք իբրեւ զանտեղեակս և ոչ խաբիմք իբրեւ զտգէտս, այլ պատրաստ եմք ամենայն փորձութեանց, զի յորում սկսաք ի նմին և կատարեսցուք քաջութեամբ և ոչ վատութեամբ. ի վերայ պարգեւաց և բարիս առնելոյ մեզ՝ զճշմարիտ կեանս կամիք հանել ի մէնջ, որում չիք հնար եւ այլ մի եղիցի:

Որ հայհոյէրն զՔրիստոս և ուրացուցանէր ի նմանէ զհաւատացեալս, եւ որ երդնոյր ի սնոտի պաշտամունս իւրոյ մոլորութեանն, անցուցանել զամենայն չարչարանս ընդ պաշտօնեայս եկեղեցւոյ, արդ եկեալ գողանալով գոհութիւն մատուցանէ և այնու կամի զամենայն չարութիւն իւր ի մեղհեղուլ: Ոչ այդմ հաւատամք և ոչ զսուտ հրամանդ յանձն առնումք:

Նա Յագիերտ քակեաց լինքենէ զծերն լի դառնութեամբ. գունդս գումարէր և բազում երամակս փղաց յղէր ընդ նմա. հասեալ մերձ ի սահմանս Հայոց, մտանէր ի քաղաքն ի Փայտակարան առ պատրաստութեան իւրոց չարահնար խորհրդոց: Սա էր իշխան և հրամանատար ամենայն տէրութեանն Պարսից, որում անունն էր Միհրնեբսէհ:

Միհրնեբսէհ՝ քանզի գիտէր զամբարշտութիւնն Վասակայ, յղէր և կոչէր զնա առ ինքն. և ստուգէր զիւր հաւատարմութիւնն և զՀայոց անիրաւ ապստամբութիւնն. նա թէպէտ և յոյժ դսրովէր զնա, այլ արտաքին զիմօք մեծաբեաց և հայեցոյց զնա ի կարծիս սնոտիս՝ իբրթէ անկ իցէ նմա հասանել մինչ ի թագաւորական վիճակն, բայց միայն

հնարս իրացն խնդրեսցէ և թագաւորին կամք կատարեսցին յաշխարհին: Իբրեւ յանձն էառ Վասակ երթալ զկնի կամաց նորա՝ գողաբար սողեցաւ և եմուտ իբրեւ զօձ ի մէջ ամրացելոցն. էառ և եհան յայտնութեամբ զբազումս յազատաց և զբազմագոյնս իշխանաց և զայլ ոմանս յանուանեալ քահանայից: Եւ բովանդակ զիւր աշխարհն ապստամբեցոյց յուրացութիւն:

*Նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ ոչ երբէք դադարէր զրել նամականի առ իշխանս և շինականս և քահանայս աշխարհիս Հայոց. ցուցանէր իմն բերեալս ի դրանէ ուխտս սուտս և վկայութիւնս ընդունայնս թէ արքայից արքայ ըզքրիստոնէութիւն շնորհեաց աշխարհի և զվնաս կոտորածի մոգուց չխնդրէ. և զապստամբութենէն ասէ թէ բնաւ և լիշեմ իսկ ոչ, միայն թէ ի բաց դառնայք ի խրատուէ և ի բանից Վարդանայ և մի կորնչիք ընդ նմա. և զինքենէ զրէր ուխտանենդն Վասակ թէ ես լինիմ միջնորդ այսմ ամենայնի և անվնաս պահեմ զաշխարհս Հայոց. և տուեալ ի ձեռս սուտ քահանայից, տայր շրջեցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց:

*Երէց մի Զանգակ անուն, երէց մի Պետրոս անուն, սարկաւազ մի Սահակ անուն սուրբ աւետարանաւն երդնուին և ասէին՝ եթէ «ի թագաւորէն շնորհեսցի ամենեցուն քրիստոնէութիւնդ» և խորամանկութեամբ զբազումս ի սուրբ միաբանութենէն ածէին խառնէին ի գունդս ուրացողացն:

Գրեաց Վասակ և եցոյց մեծ հազարապետին մեծապէս պարծելով, որպէս աշակերտեաց ի մոլորութիւն խաբէութեան. եւ բաժանեալ եւ երկցեղս երեւեցոյց զգօրսն Հայոց: Քակեաց եւ զմիաբանութիւն աշխարհին Վրաց ի Հայոց եւ Աղուանիցն եւ Աղձնեացն: Ըստ մեծի չարութեան նորա առաւել ևս ժամանակն երբեր նմա զյաջողութիւն իրացն. զի ամենեւին արտաքուստ օգնական ոչ ոք գտաւ զնդին Հայոց, բայց ի Հոնաց. սակայն եւ վասն նոցա կուտեաց զբազում ալրուձին Արեաց, արգել եւ փակեաց զգրուս ելին նոցա:

Զայս ամենայն գրէր եւ ցուցանէր մեծ հազարապետին Պարսից, որ կոչէր առ ինքն զՎասակ եւ որք ընդ նմա իշխանքն ամենեքեան. բազում պարգեւս բաշխէր նոցա յարքունուստ եւ զօրացն, որ ի նորա բանի էին: Եւ զուրացեալ երկցունսն ցուցանէր Վասակ, հաստատէր եւ յայտ առնէր, եթէ սոքօք որսացայց զնոսա քակտել ի միաբան ուխտէն: Հազարապետն իբրեւ զայն լսէր, յոյժ շնորհակալ լինէր եւ յոյս առաջի դնէր նոցա. «եթէ լիցի մեր յաղթութիւն, զայլոց քահանայից կեանս դոցա շնորհեցից եւ զմեծ վաստակ դոցա ցուցից թագաւորին:»

Այսպէս շարժեաց Վասակ եւ շփոթեաց զաշխարհն Հայոց մինչեւ զբազում հարազատս քակեաց ի միմեանց: Զոր ինչ ոչ գիտէին անօրէն հեթանոսքն՝ իմացուցանէր նոցա:

Զայս ամենայն չարիս իբրեւ ետես ի նմա Միհրնէրսէհ, քան յանձն իւր առաւել ի նա էր յուսացեալ: Լուաւ ի նրմանէ զթիւ համարոյ բազմութեանն. առաւել եւս փութացաւ ուսանել թէ քանիք իցեն պարագլուխք քաջ նահատակացն, զի երիս ընդ միոյ պատրաստեացէ. զայս ամենայն տեղեկացեալ ի նմանէ, կոչէր զամենայն զօրագլխեանն, պատուէր հրամանի տալի ամենեցուն յանդիման նորա, զի խրատու նորա լուիցեն ամենեքեան. եւ զամենայն զօրսն զօրագլխօքն հանդերձ յանձն առնէր առն միում յաւագացն, որում անուն էր Մուշկան Նիւսալաւուրտ: Եւ ինքն գնայր յերկիրն արեւելից, եւ յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին, պատմէր զամենայն անցս իրացն՝ զիւր հնարաւոր իմաստութիւնն եւ զՎասակայ խաբեբայ պատրանսն, զի քակեալ երկպառակեաց զգունդն Հայոց:

Դառնացաւ ծերն յանձն իւր, եւ ասէ անսուտ երգմամբ. «եթէ ապրեսցի անօրէնն այն ի մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարգանօք տամ ըմպել նմա զբաժակն զառնութեան մահու:»

ԺԴ.

Հ ո կ տ ե մ ր ն ր:

Սաղաթ սաղաթ, ով հիւր նաեկին
կենդանարար գարնան և զարդ,
Ի բարձրոստեան գեղնեալ գիտին
Ո՞ զքեզ ձաղեալ հալածէ արդ:

Եւ զինչ ի յօդս տարուբեր
Զոտիւքս իսկոյն տալով գալար,
Ի մեղմ շրշին շրթանց յերեր
Զինչ խօսիցիս յուղիդ մոլար:

Զայն ասիցես. Դարձի են ժամբ,
Յետ պարապոյ հանդէս գործոց.
Թէ՛ կենցաղոյս տուրք ապաժամբ
Միշտ յանցելոյն գիմեն ի ծոց:

ԺԵ.

Ո՞ւ կ ա տ ն Ս ի ա ր ա յ ր ի:

„Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է“: ԵՂԻՇԷ:

*Եւ հասեալ ի տօն մեծ զատկին՝ բովանդակ ուխտապահքն եղեն ընդ միմեանս աւետաւոր յարութեամբ կենարարին. եւ յետ սակաւ ինչ աւուրց լուան եթէ զօր եհաս բազում ի Հէր եւ ի Զարեւանդ գաւառ: *Մեծն Վարդան ոչինչ թերահաւատութեամբ զանգիտեաց. քաջալերեցաւ յանձն

իւր եւ քաջալերեաց զգօրսն: *Ազդ առնէր ուխտապահացն (որք յաղագս տօնի աւուրց երթեալք էին առ ընտանիս իւրեանց) թէ «գունդ բազում հասեալ գայ, բերելով աստուածասիրացն պսակս երկնաւորս. արդ՝ որ ոք ցանկայ առնուլ՝ աճապարեցէք. և թէ ոք խորհի ալլազդ ինչ, որպէս և այլքն, դադարեալ հանգիցէ՝ ուր և թուեսցի հաճոյ ումեք. քանզի ո՛չ ոք պսակի ընդ ընկերաց իւրոց, թէ ո՛չ տանջի:» Եւ զայս լուեալ ճշմարտասիրացն և զանմահութիւն սիրողացն ճեպեալ ընթանալին զհետ Վարդանայ սպարապետին Հայոց: *Եւ հրաման տուեալ ժողովիլ Սրտաշատ, զի դեռ եւս ինքն ունէր զամենայն աշխարհն:

*Առաքելը Վարդան միաբանութեամբ աւագանուոյն սեպուհ մի յազգէն Ամատունեաց, որում անուն էր Առանձար, իբրեւ երեք հարիւր հեփելով երթալ լրտեսել զբազմութիւն զօրացն Պարսից:

Առանձաբար և գունդն որ ընդ նմա՝ տեսին զբանակն Պարսից և զհզոր վերջապահ թեւով միով անկեալ՝ զբազումս հանէին ընդ սուր և զայլս փախստականս արարեալ արկանէին ի զօրն Պարսից. և ինքեանք դարձեալ ողջանդամք հասանէին ուրախութեամբ ի գունդն Հայոց և պատմէին զԱստուծոյ զօրութիւնն, և վասն զօրագլխացն՝ թէ Մուշկան Նիւսալաուրտ և Դողբվճն են. տալին գիտել և զայն եւս՝ սթափութեամբ հասանել ի միջոյ կողման աշխարհիս: Զոր լուեալ սպարապետին՝ ճեպէին երթալ ընդդէմ նոցա. ասէին «թերեւս անդէն ի տեղուոյն ի Հեր և ի Զարեւանդ գաւառին՝ վճարին ելք գործոյն պատերազմին: Սակայն եւս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին գունդն Պարսից ի գաւառն Արտազ հուպ ի գեօղն Աւարայր ի շրջափակ տեղի Տղմուտ գաշտին. ի միջի նորա ածեալ զակիշ բանակէին. յաւուր ուրբաթու մեծի տօնին Պենդէկոստէին դիմեալ հասանէին մերձ ի նոյն տեղիս զօրքն Հայոց. *լինէր հանդէս համարուն վաթսուն և վեց հազար այլ հեծեալ և հետեակ, եկին ընդ նո-

սա սուրբքն Յովսէփ և Ղեւոնդ երէց և այլ քահանայք:
*Գտեալ անպատրաստագոյն զգօրսն Պարսից՝ թէ կամեցեալ
էին, կարող էին մասնաւորապէս վնասել. բայց թոյլ տուեալ
դադարեցին յայնմ աւուր. մօտ առ զօրսն Պարսից բանակին
ի ժամ երեկոյին զկանոն պաշտաման ժամու աղօթիցն ըստ
սովորութեանն լցեալ՝ զուարճանային չափաւոր ուրախու-
թեամբ կերակրովքն. և կատարեալ զամենայն, առնուին հրա-
ման ի սուրբ քահանայիցն արթուն խնդրուածովք կատարել
զգիշերն յաղօթս:

Սուրբ երէցն Յովսէփ, որ զկաթուղիկոսութեանն ունէր զաթոռ, հրաման տայր առն Աստուծոյ Ղեւոնդի խրատել զժողովուրդն և քաջալերել. և սուրբ երէցն Ղեւոնդ զամենայն զգիշերն անձանձրովթ ուսուցանէր զամենեսեան առակաց մեկնութեամբք. լիշեցուցանէր ամենեցուն նախ զանպատումն համբերութիւն սրբոյն Գրիգորի, ապա զայլոցն ամենեցուն. ասէ «ոմանք տանջանօք և մահուամբ, ոմանք պահօք և գետնատարած անկողնօք. այլք աղքատասիրութեամբք և կէսք աշխարհաշինութեամբք և արդար դատողութեամբ երեւեալ ընտիր գտան Աստուծոյ. քանզի ո՛չ բոլորեցուն զիպի մարգասիրութեան վիճակն, այլ ըստ ժամանակի որպէս և բաշխէ վերին տեսչութիւնն. և պարտին առողքն արդար վաճառականութեամբ գնել ընդ անցաւորիս զանանցն: *Եթէ մահուամբ մահ մեռանի, մի երկիցուք մահակիցք լինել Քրիստոսի, զի ընդ որում մեք մեռանիմք, ընդ նմին և կենդանանամք: Այլքն ամենայն, որ ըստ հաւատոց քաջութիւնս կատարեցին ի դարս իւրաքանչիւր, գովեցան ի մարդկանէ և արդարացան յԱստուծոյ: Ապաքէն նոյն Տէր է ի սկզբանէ և մինչեւ ցայսօր և առ յապա. մեր յոյսն մեզ կրկին երեւի. եթէ մեռանիմք՝ կեամք, և եթէ մեռուցանեմք՝ մեզ նոյն կեանք առաջի կան:» *Բազում և այլ բանիւք քաջալերէր զիւրաքանչիւր ոք ի մեծամեծ աւագանւոյն հանդերձ երսնելեաւն Յովսէփաւ: Որոց վարդապետութեան

մտադիւրութեամբ լուեալ երանելոյն Վարդանայ, սկսաւ խօսել ընդ զօրսն և ասէ.

*Ի բազում պատերազմունս մտեալ է իմ և ձեր ընդ իս. է ուրեք զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն և է ուրեք զի նոքա մեզ յաղթեցին. անարգ և անօգուտ զքաջութիւնսն համարիմ և առ ոչինչ զպարգեւսն զբազումս, վասն զի ամենեքեան խափանելոյ են: Մի երկուցեալ զանգիտեցուք ի բազմութենէ հեթանոսացն. եթէ հասեալ իցէ ժամանակ կենաց մերոց, սուրբ մահուամբ պատերազմիս՝ ընկալցո՛ւք խնդութեամբ սրտիւ, բայց միայն յարութիւնս քաջութեան վատութիւն մի խառնեցուք: Անմոռաց է ինձ՝ զանօրէն իշխանն խաբեցաք. ի վերին երեսս զկամս ամբարշտութեանն կատարեցաք. վասն սիրելեաց, որ ի մեծի նեղութեան էին, հնարս խնդրէաք յանդորր հանելոյ. և իբրեւ նոցա ոչինչ կարացաք օգնել, անհնա՛ր լիցի այս՝ եթէ վասն մարմնաւոր սիրոյ զԱստուած ընդ մարդկան փոխանակիցեմք. յերիս կռիւս Տէր ինքնին մեծաւ զօրութեամբ օգնեաց մեզ. զանուն քաջութեան ժառանգեցաք. և զզօրսն արքունի չարաչար հարաք. եւ զմոզսն անողորմ սատակեցաք. և զպղծութիւն կռապաշտութեան ի տեղեաց տեղեաց սրբեցաք. եթէ զայլս կոտորելով ի վերայ աստուածային օրինացն պարծանս անձանց ժառանգեցաք, որչափ եւս առաւել եթէ մեք մեռանիցիմք ի վերայ մեծի վկայութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի, որում և երկնաւորքն են ցանկացեալ, եթէ գոյր հնար: Ո՛ր օր լուան զմէնջ մարդիկ ի գործ ամբարշտութեանն, արտասուս բազում հեղան ի սուրբ եկեղեցւոյն և ի մէջ սիրելեացն մերոց. եւ ընկերք մեր սպառնային մեզ մահ հառնութեան ի վերայ հասուցանել, եւ ծառայքն մեր սարտուցեալ փախչէին ի մէնջ. եւ որ մեծն քան զամենայն ասացից՝ ոչ միայն մարդիկ յերկրի՝ այլ և հրեշտակք յերկինս գերեսս իւրեանց դարձուցին ի մէնջ, զի մի տխուր զիմօք հայեցին ի մեզ: Եւ ահա եկն եհաս ժամանակ, զի զամե-

նայն զկեղտ անուն ի մէնջ ի բաց բարձցուք. երկիւղ՝ թերահաւատութեան է նշանակ. զթերահաւատութիւն մեք ի մէնջ վաղ մերժեցաք. ընդ նմին և երկիւղն փախիցէ ի մըտաց և ի խորհրդոց մերոց:

Առաքինի զօրավարն դարձեալ և զմի մի ի նոցանէ քաջաբէր ի ծածուկ և զամենայն պակասութիւն աղքատութեան ընդ յանձնէ և լընկերաց, որոյ զէն չէր, զէն պատրաստէր. և որում հանդերձ պիտոյ էր, հանդերձ զգեցուցանէր. և որում երիվար, երիվար տայր: Առատ ռոճկօք ուրախ առնէր զամենեսեան. զքաջ արանց լիշատակարանս հանապաղ երկրորդէր առաջի նոցա. ի ձեռն առեալ զքաջ նրկարագիրն Մակաբայեցւոցն ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն. յուշ առնէր զօրականին՝ որպէս ազգատոհմն Սատաթեայ քակտեալ բաժանեցաւ ի միութենէ. շինեցին մեհեանս, խոտորեցան յԱստուծոյ և ընկալան զպատիժս պատուհասի մահուան ի սուրբ միաբանելոցն:

*Եւ այսպէս խօսեցեալ սրբոյ զօրավարին ի ժամ հաւուն ասելոյ՝ հրաման տային սուրբն Յովսէփ և Աւոնդ հանդերձ ամենայն քահանայիւք զպաշտօն կանոնին կատարել: *Սեղան ուղղեալ զամենասուրբ խորհուրդն կատարեցին. ուղղեցին և աւագան, և եթէ գոյր ոք երեխայ ի բազմութեան զօրուն, զգիշերն ամենայն մկրտեցին և ընդ առաւօտս սուրբ օրինացն հաղորդեցան: Աղաղակեաց ամենայն բազմութիւն զօրացն «հաւասարեցէ մահ մեր ընդ մահու արդարոցն և մի տացէ զեկեղեցի իւր ի ձեռս հեթանոսաց»:

*Եւ ի գործ առաջիկայ իրացն փութանային, վասն զի մերձեալ էր ժամ ելից արեգական և գունդն Պարսից ճակատել ի պատերազմն պատրաստէին:

*Իբրեւ ետես զօրավար գնդին Պարսից, եթէ բարձալոյս ականակութեան իւրոյ ցրուել զնոսա յանքակ միաբանութենէն, յայնմ ժամանակի յառաջ կոչէր զանօրէնսն Վասակ և զամենայն ուրացեալ իշխանսն Հայոց և ուսանէր ի նոցա-

գունդն մնացելոցն. բազում այն էր, որ ապրեցան քան թէ որ մեռանն. և անկանէին յամուրս աշխարհին, բռնանային ի վերայ բազում բերդից, զոր և ոչ առնուլ իսկ ոք կարէր: Որք ի ժամուն ընդ սրբոյն Վարդանայ նահատակեցան՝ են այսոքիկ. յազգէն Խորխոռունեաց Խորէն, յազգէն Պալունեաց Արտակ, յազգէն Գնդունեաց Տաճատ, յազգէն Դիմաքսենից Հմայեակ, յազգէն Քաջբերունեաց Ներսէհ, յազգէն Գնունեաց Վահան, յազգէն Ընծայնոյ Արսէն, յազգէն Սրբուանձտայ Գարեգին: Եւ որպէս շատ խուզիւ հարցեալ ուսաք զնահատակելոցն թիւս, ի տեղւոյ պատերազմի պսակեցան ընդ աւագ նախարարսն երկերիւր եօթանասուն և վեց այր. և զորս յամրոցացն իջուցեալ սպանին, եօթն հարիւր և չիսուն այր. որք լինին միահամուռ հազար երեսուն և վեց այր:

Ժ. Զ.

Այս քաղաքն ի յաւիտեան:

Ո՞վ սքանչելի և տեսիլ ահաւոր,
ԶԱրարիչն երկնի և երկրի
Այսօր տեսաք ի Խաչին:

Տեսեալ զՏէրն ի Խաչին
Խաւարեցաւ արեգակն
Եւ վարագոյր տաճարին ցելոյր
Վերուստ մինչ ի վայր:

Անարգարար խաչեցաւ
Տէրն ի մեջ ի յանօրինաց,
Զի լցցի գիրն, որ ասէ
Թէ ընդ անօրէնս համարեցաւ:

Ժ. Է.

Սաքալսն ունի:

„Մի ծառայեցուցանէք զողիս ձեր երկիւզի մարդկան“:

*Մուշկան Նիւսալաւուրտ իբրեւ ետես զանհնարին հարուածան եօթնպատիկ իւրոյ գնդին քան զՀայոցն, ոչ հանդարտէր կալ ի վերայ խորհրդոց մտացն. քանզի ոչ որպէս կարծէր զպատերազմն՝ կատարեցաւ: Արդարութեամբ զիրսն գրել և ցուցանել՝ ի թագաւորէն երկնչէր, թագուցանել ևս ոչ կարէր: Ուրացեալն Վասակ միխիթար մատուցանէր մտացն լքելոց. ուսուցանէր նմա հնարս, թէ որպէս կարասցէ մարտնչել ընդ ամուրսն խաբէութեամբ. խաբեբայ երիցամբքն, որ ընդ նմայն էին, պատգամաւոր առնէր և երևեցուցանէր զթողութիւն ապստամբութեանն շնորհել և զամենայն կարգըս անդրէն յարմարել ըստ առաջին սովորութեանն: Թէպէտ հրաման թագաւորին հաստատութեամբ էր տուեալ, սակայն զօրքն Հայոց վասն նենգութեանն Վասակայ՝ հրամանի թագաւորին վաղվաղակի ոչ կարէին հաւատալ:

Դարձեալ զրդեաց (Վասակ) զՄուշկան Նիւսալաւուրտ և զամենայն աւագանին Արեաց. առեալ զգօրսն՝ հասանէր ի վերայ ամրոցին, յոր անկեալ էին գունդ մի ի զօրացն Հայոց հանդերձ սուրբ քահանայիւքն. իբրեւ ոչ կարացին ազդել՝ յերգմունս ապաստան եղեալ՝ երկիցս և երկիցս ետուն տանել զաւետարանն: Բազումք ի զօրականացն ոչ կարէին հաւատալ սուտ ուխտին Վասակայ. ոմն ի քաջ զօրականէն՝ Բակ անուն՝ ելեալ ի պարիսպն յիշեցուցանէր առաջի Պարսից զօրագլխին զամենայն չարիսն, զոր անցուցեալ էր նորա (Վասակայ) ընդ աշխարհն Հայոց: Սոյն այրս այս ի նմին գիշե-

րի եօթն հարիւր արամբք ել զնաց ի բերդէ անտի և ոչ կարացին ձեռն արկանել ի նա: Իսկ որ ի ներքս յամրին մնացին, ոչ ունէին համբար ի ներքս. և իբրև ոչ կամաւ իջեալ՝ կային առաջի, հրամայեաց սպանանել ի նոցանէ երկերիւր և երեքտասան այլ. սուրբ քահանայքն, որ անդ դիպեցան, Յովսէփ և Ղևոնդ բազում ընկերակցօքն մատուցին զպարանոցս իւրեանց սրոյ. քանզի ոչ եթէ ակնկալութիւն ինչ էր երանելեացն ըստ մարմնաւոր կենացն, այլ իմաստութեամբ հնարս խնդրէին ամենայն աշխարհին շինութեան. վասն որոյ և բողոք ի դուռն կարդային և զամենայն ամբաստանութիւն արկանէին զանօրէնն զՎասակաւ: Զայս իբրև լուաւ Մուշկան Նիւսալաւորտ ոչ իշխեաց ի նոսա ձեռն արկանել մահուամբ. այլ զՅովսէփ և զՂևոնդ զան հարեալ հրամայեցին պահել զգուշութեամբ, իսկ զայլ քահանայսն արձակեցին յիւրաքանչիւր տեղիս, հրաման տուեալ վասն շինութեան և խաղաղութեան աշխարհին:

Այլ մարդիկն Հայոց ոչինչ հաւատային սուտ թողութեանն, այլ ասէին. Զք պիտոյ է մեզ բնաւ կեանք անցաւոր աշխարհիս և կամ ընդէր տեսանեմք զարև լետ մերոց սիրելեացն. ոչ անսամք խաբեբայ հրամանացդ և անկանիմք ի ձեռս անօրէն իշխանացդ: Թողին այնուհետեւ իւրաքանչիւր զգեօղս և զաւանս և զազարակս. ելին հարսուէք յառագաստից և փեսայք ի սենեկաց. երթային երիտասարդք և կուսանք և ամենայն բազմութիւն արանց և կանանց, ունէին զամուրս անապատին և զանխաբ տեղիս բազում լերանց. լաւ համարէին զգազանաբար բնակութիւնն աստուածաշնորհութեամբ ի քարանձաւս կելոյ՝ քան ուրացութեամբ փափկանալ յիւրաքանչիւր շինուածս. ոչ ոք ի նոցանէ ողբայր յուսահատութեամբ զանկեալսն ի սրոյ և ոչ ոք հառաչէր ի վերայ մերձաւոր սիրելեաց իւրոց, բազումք յազգէ մեծ նախարարացն էին հանդերձ ամենայն սիրելեօքն իւրեանց. ոմանք յանլոյս երկիրն Խաղտեաց և այլ բազումք ի կողմանս

հարաւոյ յանմատոյց ամուրսն Տմորեաց, կէսքն ի Թանձրախիտ մայրիսն Արձախոյ և այլ ոմանք ի միջոց աշխարհին բռնացան ի վերայ բազում ամրոցացն. ամենեքին մեծաւ համբերութեամբ տանէին զբազում նեղութիւնն և խնդրէին յԱստուծոյ մի տեսանել նոցա զաւեր սուրբ եկեղեցեացն:

Հրամանաւ արքունի հասեալ բազում այրուծի յաւելոյր ի թիւս անկելոցն, և լինէր գունդ բազմութեան իբրև գառաջինն. և կուռէին ընդ մեծ ամուրս Վապոյտ լերինն: Որ ի ներքս էին քաջութեամբ մարտուցեալ հարկանէին զբազումս ի գնդէն Պարսից և զմնացեալսն փախստական ի բանակն արկանէին. ոչ ոք հաւատաց իջանել առ նոսա, սակայն վասն երգմանցն հարկ եղև քահանայի մի իջանել առ նոսա, որում անուն էր Արշէն. արկանէր գութ առաջի ուրացելոյն Վասակայ և յիշեցուցանէր նմա զառաջին կարգ քրիստոնէութեան, զի թերևս սակաւիկ մի քաղցրասցի. այլ նա ոչինչ լուաւ բանից նորա, կապեաց և խաղացոյց զերանելին և որք ընդ նմա իջեալ էին: Իբրև ետես Վասակ եթէ երթայ զօրավարն զհետ խրատու նորա, սկսաւ արձակել զասպատակաւորն և հրձիգ առնէին զբազում տեղիս:

Որք գտանէին յամուրս Տմորեաց, յարձակեցան օգնականութեամբ ամրականացն և հասեալ ի մօտաւոր աշխարհն Պարսից, նախճիրս արեան գործէին և զմնացեալսն գերի առեալ տանէին յամուրսն և զշինուածսն աշխարհին հրոյ ճարակ տային:

Որք էին ի լերինս Խաղտեաց յարձակեցան ի ձորագաւառն Տայոց և գտին անդ գունդ բազում ի զօրացն արքունի, որ գերի առնուլ կամէին զամրականս աշխարհին և կարծէին ևս եթէ գանձք նախարարացն անդ իցեն. յարձակեցան, հարան ի գիմի միմեանց և բեկեալ զգօրութիւն զնդին Պարսից զմնացեալսն փախստական հանէին յաշխարհէն:

Որ յԱրձախոյ մայրիսն անկեալ էին փախստականք, յորդորէին զգունդն Հոնաց և յիշեցուցանէին նոցա զուխտն ընդ

Հայս անսուտ երգմամբ հաստատեալ: Գունդ բազում գումարէին և յարձակեալ ի սահմանս տէրութեանն Պարսից զբազում գաւառս հարեալ, յայտնի ցուցանէին թագաւորին զմիաբանութիւն ընդ գնդին Հայոց:

*Յետ վճարելոյ գործոյ պատերազմին հրովարտակ առնէր Մուշկան Նիւսալաւուրտ առ թագաւորն Յագկերտ և զելս պատերազմին գիտել տայր՝ գրեալ զյաղթութեան աւետիսն և յանուանէ զհամար անկելոցն յերկոցունց կողմանցն: Լուեալ Յագկերտի զկատարումն լաւ արանց ի գնդէն Պարսից և զմահ առն Վարդանայ, յահաւոր սուգ ընկղմեալ խռովէր, յիշելով զքաջութիւն առնն և զլաւութիւնն, զոր արարեալ էր ընդ թշնամիս բազում անգամ ի վերայ աշխարհին Արեաց:

*Զօրավարն Պարսից չու արարեալ գրէր և ցուցանէր յարքունիս զամենայն ստուգութեամբ և զվնաս գործոյն արկանէր զուրացելովն: Թագաւորն կամէր տեսանել ասելով. «ո՞րք իցէ, որ զիս ճշմարտութեամբ ի վերայ իրացդ հասուցէ»: Միհրներսէհ ասէ ցթագաւորն. «որք գլխաւորք քրիստոնէից են ի Հայս՝ տո՛ւր կոչել և գան յօթարութեամբ և ասեն քեզ զամենայն արդարութեամբ»: Զմի ոմն յաւագ նախարարացն Ատրորմիզդ գրէր և յանձն առնէր նմա զաշխարհն Հայոց մարզպանութեամբ. զՄուշկան Նիւսալաւուրտ հանդերձ ամենայն մնացեալ զօրուն գումարէր յաշխարհն Աղուանից և յամենայն ամրականն, զորս աւերեալ էր զընդին Հոնաց վասն ուխտին Հայոց. յոյժ տրտմեալ էր թագաւորն առաւել ընդ աւերել Պահակին, զոր ի բազում ժամանակաց հազիւ ուրեմն կարացին շինել, որ և յայնմ ժամանակի դիւրեաւ առաւել քանդեցաւ և չէրիսկ ակնկալութիւն շինութեան: ԶՎասակ հանդերձ գլխաւոր քրիստոնէիւքն ի դուռն հրամայեաց իկոչել: *(Եւ Ատրորմիզդայ) յանձն առնէր զմարդիկքն Հայոց չընդօստուցանել, այլ սիրով նուաճել և զպաշտօն քրիստոնէութեանն համարձակապէս առնել ամենեցուն:

ԺԲ.

Ա զ ա տ ո ռ ի ն:

„Ոչ “ք պսակի ընդ ընկերաց իւրոց, թէ
“չ տանջի“: Ղ. ՓԼՐՊ:

*Ատրորմիզդ մարզպան բազում թուղթսխաղաղութեան առնէր ի տեղիս տեղիս Հայոց աշխարհին, յորս գրէր և կընքէր աւետաւոր բանս՝ շնորհել ամենեցուն զկարգ քրիստոնէութեան. որք ի համբաւն խնդութեամբ ի Պարսից և ի Սիւնեաց ժողովեցան ամենեքեան: Սա ի վերայ ժողովելոցն առ երանելին Հմայեակ յամուրան Տայոց գունդ կազմէր ի Պարսից և ի Սիւնեաց. յերկուս բաժանեալ զգունդն, կարգէր նոցա զօրագլուխս զԱրտէն Գաբեղեան և զՎարազշապուհ Պալունի: Քանզի բազմութիւն փախստէիցն Հայոց՝ նախարարք և սեպուհք, ոստանիկք և ռամիկք դիմեալ յերկիրն Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայեակ եղբայր սրբոյ զօրավարին Վարդանայ, որ էր յամեալ յաշխարհին Յունաց և ո՛չ ժամանեալ ի գործ պատերազմին, առ լերամբն Պարխար մերձ առ սահմանակցութիւնն Խաղտեաց դադարեցին: Եկեալ անկանէին ի վերայ նորին ընկերաց ի գիւղն Որջնհաղ ի գաւառին Տայոց, արք փախստէիցն ճեպով յիւրաքանչիւր երիվարս հասանէին. ոմանք մերկանդամք և ոմանք զինեալք հարկանէին ի զօրացըն Պարսից և փախստականս առնէին. զբազումս անդէն ի շինամիջին և զայլս ի մէջ ալգեստանուոյն յերկիր կործանէին. անդ զկատարելութեան պսակն ընդունէր սեպուհն Հմայեակ, իսկ զօրն ուխտապահացն իբրեւ տեսանէին զիրան, ի սուգ մեծ մտեալ ի վայր կործանէին. և անդէն ի վեր ի լեւառն դառնային ի Պարխար:

Եւ լուեալ Ատրորմիզդին զայնչափ լաւ արանց զծախս ի գնդէն Պարսից և Սիւնեաց՝ թէպէտ և խռովէր, այլ յորժամ

լսէր զվախճան Հմայեկի, ուրախանալը մեծապէս՝ ճանաչելով զբարձունքն սպառսպուռ քաջ զօրավարացն: Խորհուրդ ի մէջ առեալ թէ՛ որպէս հնարեսցին որսալ զարսն փախստական առանց Արեաց կռուոյ և ի հարկատրութեան կացուցանել զաշխարհս Հայոց, յայս միտս հաստատեալ կային թէ բայց միայն սուտ երգմամբ և սնոտի խոստմամբ:

Առաքէր առ նոսա ի բանէն Յազկերտի թէ «ոչ զոք սպանանեմք ի ձէնջ և ոչ զտէրութիւնդ և զպատիւ հանեմք յումեքէ» և այսպէս նենգով նուաճեալ զմարդիկն կալաւ զամենեսեան և տալը խաղացուցանել ի դուռն Արեացն: *Հրամանաւ արքունի կոչեաց առ ինքն զՍահակ եպիսկոպոսն Ռըշտունեաց ուսանել ի նմանէ գիրացն ամբաստանութիւնն. նորա աւերեալ էր ատրուշան մի և հարեալ էր զպաշտօնեայս կրակին: Ի տանէն Արծրունեաց երէց մի Մուշէ անուն, որ առաջնորդէր աշխարհին Արծրունեաց, աւերեալ էր զկրակատուն մի և բազում չարչարանս անցուցեալ ընդ մոզսն: Երկու ևս այլ քահանայք Սամուէլ և Աբրահամ քանդեալ զատրուշանս Արտաշատ՝ ըմբռնեալ էին ի կապանս յուրացեալն Վասակայ. ժողովեցին ևս զմեծն Յովսէփ և Ղեոնդ և զԲաջաջ և զԱրշէն: Իբրև ուսաւ և տեղեկացաւ յամենեցունց մարդպանն՝ զրեաց յարքունիս ճշմարտութեամբ զիարդ լուաւ ի բերանոյ նոցա»:

*Կամեցեալ չու առնել գնալ ի դուռն և ինքն նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ՝ տալը խաղացուցանել յառաջագոյն քան զինքն ի սուրբ քահանայիցն Հայոց, զորս կալեալ էր նախագոյն և եղեալ ի տեղիս տեղիս յամուրս բերդիցն Սիւնեաց, զսուրբ երէցն Յովսէփ, որ զկաթողիկոսութեան ունէր զաթոռ ի ժամուն, և զտէր Ղեոնդն, և զքահանայսն Արտաշատ՝ զտէր Սամուէլ և զտէր Աբրահամ, ընդ որս և զսուրբ եպիսկոպոսն Ռշտունեաց զտէր Սահակ, և զգրան երէցն իշխանին Արծրունեաց Ներշապհոյ՝ զտէր Մուշէ և զսուրբ երէցն Արշէն և զսուրբ սարկաւազն զԲաջաջ: Տալը

խաղացուցանել և զտղայօն, զոր կալեալ էր ի տոհմէն Մամիկոնէից և Կամսարականաց և այլ իշխանացն Հայոց: Խաղացուցեալ զնոսա զամենեսեան առաջի իւր, նենգաւորն Վասակ յերեքտասաներորդում ամի Յազկերտի չու արարեալ սաստիկ կազմութեամբ և ուժգին ախիւք առ թագաւորն Պարսից՝ կարծեցեալ առնուլ վարձս զթագաւորութիւնն Հայոց: Եւ ելեալ զմիջոցաւ ճանապարհին, ուր զսուրբ քահանայսն տանէին կապեալս նստուցեալս ի վերայ ջորոց, բազմութիւնք Վասակայ հասին նահատակացն Քրիստոսի. սուրբն Յովսէփ հարցանէր ցայրն Աստուծոյ Ղեոնդ՝ թէ «գիտեմ, Վասակ լրբի գալ առ մեզ յողջոյն, և քո զմտաւ ածեալ որպէս պարտ է առնել մեզ, հրամայեաւ և այնպէս առնեմք»: Սըրբոյն Ղեոնդի պատասխանի տուեալ ասէ. «զվարդապետութիւն Փրկչին մերոյ մի խնդրեր ուսանել ի մարդոյ. յոր քաղաք կամ գեղ մտանիցէք, ողջոյն ասացէք»: Եկեալ հասանէր առ նոսա նենգաւորն Վասակ և վաղվաղակի իջանէր յերկարէն և ողջունէր զսուրբսն, որոց ոչինչ բնաւ կարծեցեալ թշնամութիւն ընդ նմա, յով խնդալից սիրով տեսանէին գնա, և մանաւանդ սուրբն Ղեոնդ անտրտում և զուարթերես ախորժակ բանիւ լրջմտութեամբ խօսէր երկարս ընդ Վասակայ, որ իբրեւ լսէր զքաղցրաբանութիւնն, կարծեաց թէ «սոքա ոչ գիտեն իսկ զիմ արարեալ ի սոսա զչարիս» յաղաքս որոյ և առաւելագոյն մի թիթարեալ երթալը ընդ նոսա երկարագոյնս. և Սիւնեաց տէրն յառուրն յայնմիկ տղաչեաց զսուրբսն ճաշել ընդ նմա յօթեւանին. և յառաջեալ սակաւ մի Վասակայ ի նոցանէ, ձայն զկնի եղեալ սրբոյն Ղեոնդի՝ կոչէր գնա պատուոյն անուամբ մեծաձայն «Սիւնեաց տէր, Սիւնեաց տէր» և նորա յօժարապէս պատասխանի արարեալ՝ «տե՛տք զի՛նչ ասէք». և սրբոյն ասացեալ «զառաւել օգտակարսն մոռացաք հարցանել թէ ո՛ւր երթաս». և նենգաւորին Վասակայ լուեալ զայս ասէր զարմացմամբ. «առ տէրն իմ երթամ գտանել ի նմանէ զհատուցումն մեծ»:

Եւ սրբոյն Ղեւոնդի պատասխանի տուեալ ասէ. «կարծեցուցանէ դեւդ. որ սաղրեաց զքեզ նենգել սուրբ աւետարանին, թէ արդ միայն թագաւորութեամբ աշխարհին Հայոց կարեն Սրիբ տալ քեզ զհաստուցումն. այլ ո՛չ մի ինչ է, որ կարեն տալ քեզ փոխարէնս. բայց եթէ արդարեւ դու կենդանութեամբ զգլուխդ ի վերայ ուսոցդ ի Հայս տանիս, ապա ընդ իս Տեառն Սստուծոյ չէ խօսեցեալք: Զայս լուեալ նենգաւոր իշխանին՝ խզեցաւ ամենայն սնոտի յոյսն իւր: *Վասակ յառաջագոյն հասեալ էր ի դուռնն. *եւ տեսեալ նախ զաւագանի դրանն, մտանէր և առաջի թագաւորին Յազկերտի ընդունէին զնա առ վայր մի մեծարանօք և շքեղութեամբ. *պատմէր զամենայն ստութեամբ, սակայն ի միտս թագաւորին ոչ կարէր զանձն արդարացուցանել: *Մինչեւ ածեալ հասուցանէին ի ձմերոցն արքունի *զսուրբ քահանայսն և զտղայ մանկունսն ապստամբացն. *յետ երկուց ամսոց և քսան աւուր:

Հրաման տայր թագաւորն ըստ առաջին սովորութեանն պաշտել յայտնութեամբ և թողուլ զհարկս աշխարհին, և որ մեծն է քան զամենայն, որ ոք ականջ կալեալ էր զմոգութիւնն, հրովարտակս առաքէր յարքունուստ անդրէն ունել զբրիստոնէութիւնն:

Նախարարքն որ էին յամուրս աշխարհին՝ իբրեւ տեսին զեկեղեցւոյն հաստատութիւն, քաջալերեցան համարձակեցան յանդիման լինել արքային: Զայս լուեալ թագաւորին հրամայեաց առ ինքն կոչել ի ձմերոցն արքունի. ատեան հարցափորձի հրամայէր լինել:

ԺԹ.

Անկողմն Վասակայ:

„Զիբ յանիրաւութենէ արգարութիւն, ի ստութենէ ճշմարտութիւն“: ԵՂԻՇԷ:

*Ամենայն զինուորքն, որ ոք ունէր զպատիւ թագաւորին, վաղ անդր հասանէին յատեանն. իսկ ուխտանենդ իշխանըն Սիւնեաց արկեալ զիւրեաւ զամենայն պատիւս՝ զայր մրտանէր ի խորանսն արքունի մեծաւ շքեղութեամբ. արկանէր զպատուական հանդերձսն զոր ունէր ի թագաւորէն. կապէր զպատուավուրսն. զխոյրն ոսկեղէն զնէր ի վերայ. զկռանակուռ ձոյլ ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր. զգինդսն լականսըն և զգումարտակն ի պարանոցին. զսամուրսն զթիկամբն և զամենայն օրէնս պատուոյն զանձամբ արկեալ երթայր յարքունիս: *Բաց ի պատուոյ թագաւորացն որ նուագէր նմա, այլ ոչինչ ի պատուոյ արքունի պիտոյ էր զոր ոչ ունէր. և կարծէր այնուհետեւ առնուլ զթագաւորութիւնն մեծի աշխարհին Հայոց: *Իսկ նախարարքն, որք կամօք ի Հայոց չոգան և սուրբքն, որ յառաջագոյն հասեալ էին, կապանօք ունէին զամենեւեան առ դրանն արքունի. տեսին զնա, շքեղացեալ և բազմամբոխ զնդաւ գայր յարքունիս, ի միտս իւրեանց սկսան այլանել զնա և ասել. «ո՞վ անմիտ վաճառական, զանմահ և զանանց պատիւ ետուր և զանցաւորդ զնեցեր»: Եհաս և նստաւ (Վասակ) ի ներքոյ ի դահլիճսն, որ էր հրապարակ մեծամեծաց: *Եւ լինէր ատեան մեծ: Եւ հրաման տայր թագաւորն զապստամբսն Հայոց կապանօք ածել զառաջեաւ. և հարցեալ ասէ ցնոսա. «որպիսի համարձակութեամբ կամ զինչ ոյժ օգնականութեան տեսեալ՝ դիմեցէք յայնպիսի ահաւոր գործ, յորում տեսանէիք զկորուստ անձանց ձերոց և զաշխարհին, որպէս եղև իսկ և տեսէք»:

Լուեալ զայս ամենայն նախարարացն Հայոց՝ լուռ եղեն առ վայր մի. և երկրորդեալ թագաւորին ըստ առաջին հարցմանն, խնդրէր ստիպով պատասխանի. և նոցա տուեալ պատասխանի ասեն. «շնորհեացէ մեզ բարերարութիւնդ ձեր զայր մի ոք, զոր մեք ի մէնջ ցուցանեմք, լսել ի նմանէ զամենայն ի բնէ զմերոց իրաց աճումն, զխորհելն և զառնելն. վասն զի ո՛չ է պարտ ամենեցուն մեզ անկարգ ամբոխիւ խօսել առաջի քո»: Եւ թագաւորին և ամենայն աւագանւոյն յօժարութեամբ յանձն առեալ հրամայեաց, և նոցա առաջ մատուցեալ զՎամսարականն Արշաւիր՝ ասացին լսել ի նմանէ բովանդակապէս զամենայն:

Վամսարականն Արշաւիր յառաջ մատուցեալ աներկիւղաբար, սկսաւ խօսել և ասէ. Ի սկզբան իսկ յորժամ զիրացդ բուռն հարէք և օրէնս իմն հարկաւորէիք ունել մեզ, զոր ո՛չ մեք և ո՛չ նախնիք նախնեաց մերոց գիտեն, բազում անգամ բողոքեցաք թէ անհնար է մեզ ծառայել օրինաց, որոց նախնիքն մեր ո՛չ ծառայեցին, որ և մտաց մերոց ծանր թուի և արհամարհանք. և իբրեւ ո՛չ կամեցաք լսել՝ ըստ բռնաւոր կամացդ ձերոց և հարկաւորութեամբ յանձն ետուք առնուլ զպաշտօնն, զոր շրթամբք առ երկիւղի մեծարեցաք սուտ՝ և սրտիւք զարշելի համարեցաք զգործն և ատէաք, եղեալ ի մտի զերծանել հնարիւք և երթալ յաշխարհն մեր, և թողուլ զաշխարհն մեր և գնալ կնաւ և որդուով յօտար երկիր. զոր նախ քան զամենեւեան ծառայն ձեր Վարդան արար. և վկայեն բանից իմոց արք պարսիկք յաւագ տոհմաց, որ այժմ ողջ են և աստ են առ ձեզ. առեալ լոկ զիւր կին և զընտանիս՝ գնաց փախստեայ ի ձերոյ երկիւղէ յերկիրն Յունաց. և զգացուցեալ զայս տեառնդ Սիւնեաց Վասակայ, փութով զհետդեսպանս արար զաւագ տանուտեարսն և զսուրբ քահանայսն, և զսուրբ գիրս օրինաց մերոց կնքեալ իւրով մատանով, որով և երդուան իսկ, ետ տանել առ նա. ընդ որ յղեաց և զիս և զրեաց ի նամակին առ նա այսպէս. «զք ես փախուցեալ և կամ զինչ

է երկիւղդ քո. թէ յԱրեաց տեառնէն և ի նորին ուժոյ զարհուրեալ ես, մի երկնչիր, դարձիր և նամակ առնեմք առ կայսր և նա հաւատայ, թէ զայսպիսի մեծ աշխարհ նմա մեր կամաւ ի ծառայութիւն տամք, խնդութեամբ յանձն առնու և զօր տայ մեզ. և մեք միաբանեալք, միշտ աշխատ առնեմք զտէրն Արեաց և զԱրիս. ապա թէ կայսրն այլազգագոյնս ինչ խորհի, ես մինչ Վրաց մարզպանն էի և դուռն Սղուանից յիմում ձեռին էք, բազում զօրագլուխք Հոնաց ընդ իս բարեկամացան ուխտիւ եւ երդմամբ և այսօր նովին երդմամբ երթեկեն առ իս. և հարկք ամենայն աշխարհիս Հայոց առ իս են և գործակալք ամենայն յիմում ձեռին են, և այլ ևս բազում կարասի զոր ի պարսիկ գործակալացն հանի, յիմում գանձի կայ, յորմէ թէ զմի մասն Հոնաց տամ տանել, աւտի այնչափ սաստիկ հանեմ Հոնս, որչափ զի հողըն Պարսից չբաւիցէ նոցա յաւարի»: Եւ դարձոյց բռնի զՎարդան, որ էր մօտեալ օտար իշխանաց, որք ո՛չ են հնազանդեալ ձերում իշխանութեանդ: Նամակն, զոր գրեաց առ Վարդան ողջ է և կնիք աստ առ մեզ: Եւ յաղագս որդւոցն իւրոց ասէր, «եթէ որ ի Հայս Պարսիկ է, զամենեւեան կապանօք յամուր բերդս դնեմ, մինչև արքայն զիմ որդիսն ի բաց արձակիցէ». արս սակաւս ի Պարսկաց առ վայր մի կապեաց և յորժամ ինքն նենգաւորութեամբ զմերոյ կորստեան խորհուրդ տարաւ ի գլուխ, ապա զնոսա ի բաց արձակեաց: Նամականի արարեալ զՎահան Ամատունի և զայս ի նախարարացն յիւրաքանչիւր տոհմէ ի Հոռոմս արձակեաց և զՎարդան և զմեզ գնդաւ յՍղուանս գումարեաց. եւ ինքն յանրգայս զմեզ նենգեալ յայս չար մղեաց, եւ զայնպիսի պիտանի զձեր ծառայ սպան. և այնչափ բազմութեան Պարսից և Հայոց կոտորածի եղև պապճառ: Արդ՝ դուք զնամականին զամենայն, զոր գրեալ և կնքեալ է, տեսանել հրամայեցէք, և որպէս ձեզ Արեաց կամ է, կատարեցէք ի վերայ մեր. զի

նւր գրեալք և կնքեալք ի միջի են, աւելորդ բանից և շատ-խօսութեան պէտք անդ ոչ են»:

Եւ արքային պարսից և ամենայն աւագանւոյն տեսեալ զնամականին, զոր գրեալ էր Վասակայ, և ի վերայ հասեալ, մեծապէս զարմացան:

*Եւ պարտաւորեցաւ կողմ ուրացելոցն. զի ցուցանէին զթուղթսն Վասակայ, զի միաբանք իցեն ընդ նմա յուխտ ապստամբութեան ի Վրաց և յԱղուանից. հրովարտակ մի առ թագաւորն Յունաց և թուղթ մի առ մեծ սպարապետն Անտիոքոս. ի բոլորեսին յայտոսիկ թուղթսն վաւերականի մատանի Վասակայ եղեալ էր: Խառն էր նա և ի մահ մոգուցն ի Զարեհաւանի: Նաեւ ի մէջ բերէր զամբաստանութիւն Մուշկան Նիւսալաւուրտ և գող եւս գտանէր հարկի աշխարհին: Բազումք ի մոգացն և ի փշտիպանացն ասեն. «բազում հարուածք, որ եղեն ի զօրքն արքունի, և աւեր աշխարհին Հայոց և կորուստ հարկացն արքունի, սկիզբն և առաջնորդ չարեաց այլդ այդ եղեւ»: Յուցին և յայտ արարին ազգականքն զխարդախութիւնսն առ ընկերս և առ թագաւորն, զի ոչ ըստ կարգի ունէր նա զտէրութիւնն Սիւնեաց, այլ նենգութեամբ ետ սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղինակ: Ածին զՍահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց և զսուրբն Յովսէփ և զՂևոնդ երէց: Սահակ եպիսկոպոսն ասէ. «որ յայտնի ուրացեալ են ի ճշմարիտ Աստուծոյ, են դարանք սատանայի, որպէս Վասակ, զի մինչ ունէր զանուն քրիստոնէութեան, վերինն երեսօք կարծէր թագուցանել զամենայն չարութիւն իւր առաջի ձերոյ ձերոյ տէրութեանդ և զամենայն նենգութիւնն իւր քրիստոնէութեամբն ծածկէր. պատուեցէք զդա առաւել քան զարժանն իւր, հաւատացէք զմա զաշխարհն Վրաց. հարցէք եթէ գոհ իցեն զգմանէ. ետուք զմա զտէրութիւնն Սիւնեաց. լուարուք յազգականաց այտի դորա, զինչ պատմեն զգմանէ. արարէք զդա մարգպան Հայոց, դա ի միում ամի կորոյս զերկիրն ամենայն. սուտ յուսով դա

զձեզ խնդացոյց, ոչ դուք և ոչ դա և ոչ որ զկնի ձեր գալոցն է, զայն ի մեզ ոչ կարէ տեսանել. արդ արարէք զդա որպէս և կամիք, ցմեզ զի հարցանէք»: *Յայնժամ յառաջ կոչեցեալ թագաւորին զիշխանն Սիւնեաց Վասակ՝ սկսաւ խօսել ընդ նմա և ասել. «աղէ ասա զինչ խորհելով իշխեցեր քաջալերել բանիւ զմարդիկն, զոր ի նամակացն գրելոց ի քէն ստուգութեամբ տեղեկացաք. երդմեցուցեալ զքաջն Վարդան և զընկերակիցս նորա խաբեցեր նամականիւ. գուժարեալ զնա զօրու յԱղուանս՝ ի վերայ Պարսկաց գումարտակին համարձակեցեր երթալ. և կոտորածի այնչափ իմոց ծառայից՝ Արեաց և Անարեաց եղեր պատճառ. զի զայնպիսի ծառայ մի զմեր, որպէս զՎարդան, եւ կայսր եւ Հոնաց արքայ բռնութեամբ լինէն հանել կամէին, լամենայն Արեաց ուժովս կռուէի և չտայի, և արդ՝ դու ընդ քո ձեռն զայնպիսի ծառայն սպաներ և զմեծ և զպիտանի աշխարհ մի կորուսեր: Եւ դո՛ւ իշխեցեր լրբաբար առ մեզ իբրեւ անգէտս քո նենգաւոր գործոյդ գալ և զմեզ տեսանել: Բայց զայս գիտեա՛, զի յայսմ հետէ Սիւնեաց տէր չես. և զհարկեր զիմոյ աշխարհին Հայոց և կամ զՊարսկացն զոր սպաներն, և զկարասին այնչափ զոր հաներ, հրամայեցաք խնդրել ի տանէ քումմէ և յորդուոց քոց մինչեւ վճարեսցի ամենայնն»:

Ողորմելի ուխտադրութն Վասակ կամէր խօսել ինչ և տալ պատասխանի, զի կայր ինչ վաստակս առնն առ Պարսիկս, և ջանայր ցուցանել ի ժամուն. և այն ոչ ինչ էր օգուտ այլ առաւել եւս ի դատախազութիւն: Պապանձեցաւ ամենեւին, չգտաւ բան ճշմարիտ ի բերան նորա. հատաւ վճիռ մահու ի վերայ նորա: Եկն ել դահճապետն. առաջի ամենայն մեծամեծացն մերկեաց ի նմանէ զպատիւն, զոր ունէր յարքունուստ և զգեցոյց նմա հանդերձ մահապարտի. կապեցին զոտս եւ զձեռս և կանանցաբար նստուցին ի ձի մատակ. տարան և ետուն յայնմ զնդանն, ուր կային մահապարտք ամենայն:

*Եւ ի նմին աւուր զթշնամին նորա՝ զուրացողն զՎա-
րդավազան՝ տէր ի վերայ Սիւնեաց կացուցանէին, որոյ բա-
զում մոխրանոցս շինեալ յաշխարհին Սիւնեաց ի գայթակ-
ղութիւն տանն իւրոյ՝ բազմաժամանակեայ տանջեալ ի դի-
ւից ըստ յառաջագրելոցն՝ դառն մահուամբ սատակեցաւ չա-
րաչար:

*Նախարարքն Հայոց և սուրբ եպիսկոպոսքն հանդերձ
երիցամբքն զարմացեալ էին ընդ մեծ յայտնութիւնն. միւի-
թարէին զմիմեանս և ասէին. «գլուխ ամենայն առաքինու-
թեան համբերութիւն է, եւ իմաստութիւն երկնաւոր՝ կա-
տարեալ աստուածաշտուութիւն. չարչարանքն յորժամ ընդեր-
կարանայ, յայնժամ բազմանայ վարձ հատուցմանց պարգեւին.
բարի է յուսալ ի Տէր քան յուսալ ի մարդիկ, բարի է յու-
սալ ի Տէր քան յուսալ լիշխանս»:

Ուրացեալն Վասակ հայէր ի միաբանութիւն սուրբ կա-
պելոցն և կարօտէր. և ոչ ոք խառնեաց զնա ընդ նոսա: Եւ
այսպանէին և տեսիլ ամենայն կարաւանին զնա առնէին.
այնպէս ձաղեցին աղքատութեամբ, մինչ հաց մուրանային
և բերէին նմա ծառայքն. զհարց և զհաւուց և զիւր արարս
և զզարդս կանանց ետ և տուժեցաւ և ոչ կարաց հատու-
ցանել զպարտոսն արքունի: Իբրեւ այսպէս յամենայն կողմանց
հարեալ վատթարացաւ, անկաւ յախտս դժնդակս անդէն ի
կապանսն. բղիւսեաց ի նմանէ հոտ մահու և փախստական ե-
ղեն ի նմանէ ձեռնասուռն ծառայք նորա:

*Եւ նենգաւորն Վասակ կացեալ ի դրանն ամս ինչ կա-
րի վշտագին, զամենայն օր և զժամ սփռեալ զթաթս ձեռաց
իւրոց ինքնին զիւրոյն ծեծէր զդէմն ասելով. «ահա ընկալ
զայս ձաղսս, զոր ետ բերել քեզ ուխտանենդութիւն սրբոյ
աւետարանին և արիւն նահատակութեան սրբոյն Վարդանայ
Մամիկոնէի և այլոցն, որոց ժառանգեալ զյաւիտենից կեան-
սըն՝ ընկալան զանուն բարի յերկրի և անանց յազգաց յազգս
իւրեանց. իսկ դու, մեղաւոր անձն իմ, կեաս խղճիւ և ցո-

ւօք մտաց զսակաւթիւ աւուրս կենցաղոյս և պատրաստեալ
պահիս մշտնջենաւոր և անանց գեհենին»: Զայնպիսի բանս
հառաչանաց նորա և լալոյ մինչեւ յօր մահուան իւրոյ՝ խօ-
սէին ընդ մեզ արդարապատումն սպասաւորք նորին. և վախ-
ճան իւր անդէն յերկիրն Պարսից վճարէր:

*Եւ այն որ կամէրն թագաւոր լինել մեղօք՝ Հայոց աշ-
խարհին, ոչ երեւեցաւ տեղի գերեզմանի նորա. քանզի իբ-
րեւ զշուն մեռաւ և իբրեւ զգէշ քարշեցաւ: Ո՛չ յիշեցաւ ա-
նուն նորա ՚ի մէջ սրբոց և ոչ մատեաւ յիշատակ նո-
րա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոյն: Ոչինչ եթող չարիս
զոր ոչ գործեաց ի կեանս իւր, և ոչ մնաց ի մեծամեծ չա-
րեաց որ ոչ անցին ընդ նա ի մահուան նորա:

Գրեցաւ լիշատակարանս ի կշտամբումն մեղաց նորա, զի ա-
մենայն որ զայս գիտասցէ՝ մի լիցի ցանկացող գործոց նորա:

Ի.

Ի ջ Տ Ե Ա Ն Ա Ի Դ Ժ Ո Խ Ա:

Իշխանութեամբ զհոգին առ Հայր աւանդելով,
Ինքն ի հանդէս մարտի իջեալ ընդդէմ մահու.
Լուան իշխանք չարին, պակեան ահիւ մեծաւ,
Լուեալ մահու և գժոխոց սասանեցան:
Խոր խաւարին սաստէր Յիսուս լուսով խաչին,
Խնդիր առնէր իւր ծառայիցն անդ գերելոց:
Ծանեաւ Աբամ զնշան գալոյն Տեառն ի դժոխս,
Ծանր ամօթով կայր հիացեալ երկիւղագին:
Պարկառ նմա Յիսուս զձեռս իւր բւեռեալ.
Պոչէ ձեռամբ, բաջալերէր. «Մի երկնչիւր.
«Հայեանց ի ձեռս, յոտս և ի կողս, որ վասն բո,
«Հայեանց ի գլուխս բարձեալ զանէծս ի փշոց երկրէ.

«Չաղկ եղեգան հարին ի գլուխ իմ մեղաւորք,
«Չաղեալ ապտակ և թուր ի ծնօտս ինձ մատուցին.
«Ղեղի ետուն ինձ կերակուր ընդ քացախոյ,
«Ղեղւոյ մեղաց բոց փոխանակ որ ի դրախտին.
«Ճանապարհաւ մահու ընդ քեզ հետևեցի.
«Ճանապարհիս կենաց ընդ իս եկ յարութեամբ,
«Մաքուր հոգիք սրբոց և ձեզ մեծ աւետիք, . .
«Մատիք տեսէք մարմնով եկեալ ում ցանկալիք.
«Յառաջագոյն գուշակելով զիմ զգալուստ,
«Յայս ահագին խոր խաւարին՝ ո՛ր էք կապեալ,
«Նովին մարմնով զոր ի կուսէն եմ զգեցեալ,
«Նախ ի դժոխս իջի փրկել զկորուսեալսդ»:

ԻԱ.

Վերադարձ նախարարաց:

«Չիք ումք բաղրադոյն բան զծնողս և
ոչ բան զգաւառ իւր»:

*Երեսուն և հինգ արք նախարարազունք և բազում ևս
այլ մարդիկ՝ նիզակակիցք և մարտակիցք քաջ նահատակացն՝
ամենեքեան սոքա կամօք չոգան մտին ի փորձութիւնն:

Մարդիկ, որ զօրէն ազատ էրէոյ շրջէին ի մէջ ծաղկաբեր
լերանց, ընկեցան ի բոցակէզ աշխարհն արևելից կապեալ ոտիւք
և կապեալ ձեռօք. հաց նեղութեան և ջուր կարօտանաց, խաւա-
րարգել ի տուէ և անլոյս ի գիշերի, անվերարկուք և անան-
կողինք, գազանաբար գետնախշտիք լինէին զինն ամ և զվեց
ամիս. և այնպէս մեծաւ խնդութեամբ տանէին զնեղութիւ-
նըն, զի ամենեւին ո՛չ ոք տրտունջ հայհոյութեան ի բերանոյ

նոցա լուաւ: *Զարհուրիմ հայեցեալ ի կամաւոր նոցա տան-
ջանաց մասուննս. տեսեալ զմեծ նոցա տևողութիւն համբե-
րութեանն՝ արհամարհելով զմեծութիւն, առ ոչինչ համա-
րելով զիշխանութիւն, հեռանալով յընչից, տալով աներկիւղ
զանձինս ի մահ. և բազմաժամանակեայ համբերել կապա-
նաց, յանձն առնուլ զանարգութիւն քան զփառս, տանջիլ ի
քաղցոյ, հաշիլ ի ծարաւոյ. ոմանք ի կապելոց նախարարացն
(որում ականատես իսկ եղաք) արդարև յերկրի երկնաւորք
էին և ի մարմնի հրեշտակք երեւէին. կարգեալ անձամբ ան-
ձանց դպրոց և ուսեալք զկտակարանս եկեղեցւոյ անվե-
հեր կատարէին կանոնս Գուրդայից և կարդացմունս ընթեր-
ցուածոց զցայգ և զցերեկ ի գումարտակի որպէս ի տան եր-
բեմն յայտնի և երբեմն ըստ ժամանակին ի ծածուկ. որք յա-
ղագս ծերութեան կամ ծանրամտութեան ուսանել ոչ զօրէին՝
համայն յերկար աղօթիւք յօժարութեամբ անքուն լինէին:

*Յերանելեացն բազումք, որ մանկագոյնքն էին, ուսան
զգալութիւն հայրենի աշխարհին իւրեանց, որով զանձինս
քաջալերէին և զընկերսն մխիթարէին. և այնպէս զմալե-
ցան ի միտս եւ յոգիս իւրեանց, զի որ ծերագոյնքն էին ի
նոցանէ, մատաղացան մանկացան. թէպէտ և դպրութեան
ժամանակքն անցեալ էին, սակայն բազում սաղմոս ի բերան
առեալ երգակից լինէին մանկտունց և այնպէս բարձրացու-
ցանէին զպաշտօնն սրբութեան, մինչև ոմանք ի դառն դահ-
ճացն, որչափ ի ձեռս իւրեանց էր՝ արտաքոյ արքունի հրա-
մանին զիւրութիւն առնէին նոցա և բազում անգամ զմարմ-
նաւոր պէտս նոցա լնուին:

Կարծիք եղեն ի միտս թագաւորին Յազկերտի թէ առ
յոյժ վշտին ձանձրացեալ են դառնութեան կենօքն իւրեանց.
յղեաց առ նոսա զմեծ հազարապետն և ասէ. Երկիր պազէք
արեգական և արձակիք ի չարաչար կապանացդ և ունիք անդ-
րէն զիւրաքանչիւր հայրենի կեանս ձեր:

Ետուն պատասխանի երանելիքն և ասեն. Առ փոքր ինչ

եկեալ հարցանես ցմեզ, որք միանգամ աշակերտեալ են ճշմարտութեանն, ո՛չ երբէք փոխին ի նմանէ, այլ որ ենն՝ նոյն կան. միթէ յայնժամ առ չիմանալ պնդեցաք և այսօր նեղութիւնս իմաստնացոյց ինչ զմեզ, արդ՝ աղաչեմք զքեզ և քեւ զթագաւորն՝ զինչ եղեալ է ի մտի ձերում վասն մեր կատարեցէք:

Հազարապետն յոյժ գովեաց ի միտս իւր զպնդութիւն հաստատութեան նոցա, և յայնմ հետէ սկսաւ արկանել սէր ընդ նոսա. և բազում բանիւք ողորբանօք ածէր զթագաւորն ի հաւանութիւն, զի թողութիւն արասցէ նոցա: Թէպէտ և փոխեցաւ նա ի գործոյ հազարապետութեան և ի բազում իրս գտաւ վնասակար, (ինքն իսկ յանձն իւր կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց, վասնորոյ և մեծաւ անարգանօք յուղարկեցաւ ի տուն իւր,) սակայն զկապելոցն ո՛չ երբէք չարախօս կամէր լինել մինչև ցօր վախճանի կենաց իւրոց:

Նաև որ մեծ իշխանն էր աշխարհին, զոր Հրեւ Շղոմ-շապուհ անուանէին և նմա իսկ յանձն էին ամենայն պատժաւորքն, մեծապէս գովթ սիրոյ էարկ առ ամենեւեան. զծերըս ի նոցանէ առ հարս ունէր և զմանկագոյնս իբրև զսիրելի որդիս զգուէր. բազում անգամ զրեաց և եցոյց յարքունիս զվիշտս նեղութեան կապելոցն. առաջի մեծամեծացն տառապէր ջանալը ազգի ազգի հնարիւք, մինչև բազում բարեխօսիւք ածին ի հաւան զթագաւորն: Հրամայեաց Յագկերտ լուծանել զկապանս նոցա և բառնալ ի նոցանէ զսուգ պատուհասին և ագանել նոցա հանդերձ՝ զօրէն նախարարութեանն. կարգեաց նոցա ռոճիկ և զպատրաստութիւն սպառազինութեանն հրամայեաց յարքունուստ. զրեաց և յանձն արար մեծ սպարապետին, զի ընդ զօրս արքունի երթիցեն ի գործ պատերազմի:

Ի բազում տեղիս, ո՛ւր և հասին՝ առաւելեալ գտան ի գործ արութեան, մինչև գովութեան հրովարտակ վասն նոցա ի գուռն տային: Հրամայեաց Յագկերտ զամենեւեան ա-

ծել զառաջեալ: Եկին և յանդիման եղեն Յագկերտին արքայից արքային. ետես զնոսա զուարթութեամբ, խօսեցաւ ընդ նոսա խաղաղութեամբ և խոստացաւ տալ նոցա զիւրաքանչիւր իշխանութիւն ըստ կարգի հայրենի պատուոց և արձակել զնոսա օրինօք քրիստոնէութեանն: Եւ մինչդեռ անդէն մեծաւ խնդութեամբ շրջէին ի կարաւանին, ի նմին ժամանակի հասանէր վախճան կենաց թագաւորին յիննեւտասներորդ ամի թագաւորութեանն իւրոյ: Եւ ընդհակառակս ելեալ երկու որդիք նորա ի վերայ տէրութեանն կռուէին զերկուս ամս. և մինչդեռ նոքա յայնմ խռովութեան էին, ապրտամբեաց և Աղուանից արքայն: Կրտսեր որդւոյն Յագկերտի դայեակն յարձակեցաւ ի վերայ երէց որդւոյ թագաւորին և ձերբակալ արարեալ, հրամայէր սպանանել և թագաւորեցուցանէր զիւր սանն Պերոզ: Աղուանից արքայն ո՛չ կամէր նուաճել անդրէն ի ծառայութիւն, այլ միաբանեաց զմետասան թագաւորս զլեռնորդեայն և ընդդէմ եկաց պատերազմաւ Արեաց գնդին: Երկիցս և երկիցս ետուն հրովարտակ աղաչանաց, ոչինչ կարացին ածել զայրն ի հաւանութիւն. այլ գրով և պատգամաւ յանդիմանէր արքայն Աղուանից զնոսա վստն զուր աւերածին աշխարհին Հայոց. «ի վերայ այնչափ սիրոյ և վաստակոց փոխանակ կեանս առնելոյ զարև հատէք, ասէր. լաւ լիցի ինձ զնոցա չարչարանսն յանձըն իմ առնուլ քան թողուլ զքրիստոնէութիւնն»: Իբրև տեսին թէ ո՛չ կարացաք ածել ի հաւանութիւն, գանձս սաստիկըս ետուն տանել յաշխարհն Խալլնդրաց, բացին զգրուես Ալանաց և հանին գունդ բազում ի Հոնաց. և կռուեցաւ տարի մի ընդ Աղուանից: Եւ յայնչափ ժամանակաց ընդերկարել պաշարմանն մեծ կէս աշխարհին աւերեցաւ:

Այս ամենայն յերկար խռովութիւնք, որ եղեն մինչև ի հինգերորդ ամն Պերոզի, պատճառ եղեն չարձակելոյն նախարարացն Հայոց: Եւ ի նմին ամին զբազմաց նոցա անդրէն զկեանսն շնորհեաց և ալլոցն խոստացաւ յամն վեցերորդ

միանգամայն արձակել զամենեսեան կենօք և պատուով:

*Ի նմին ամի թագաւորութեանն իւրոյ առաքեալ Պերոզ զՅգատվչնասպ զիւր դայեակորդին և հրաման ետ արձակել զնախարարսն Հայոց ի կապանաց եւ կարգել նոցա ռոճիկ ի Հրեւ. «կացցեն, ասէ, անդէն այրուծիով և կատարեսցեն որ ինչ եւ դիցէ նոցա Աշտատ հայրն Յգատվչնասպայ եւ առ սակաւ սակաւ ընդելնուլ ընդ նոսա, սիրեաց զԿամսարականն Արշաւիր: Տարեալ զնախարարսն ի Հրեւ, գումարէին ի ձեռն Աշտատայ ի գործ պատերազմի: Եւ զիշխանն Հրեւայ Հրեւ Շղոմշապուհ սիրէր զկապեալսն Հայոց յոյժ եւ զքաջութիւն նոցա եւ զլաւ բարս եւ մարթշութիւնն բազում անգամ գրով ծանուցանէր մեծամեծացն ի դուռն եւ իւրոց սիրելեացն որք ի հրապարակին էին:

Ամենողորմն Աստուած լիշեաց զնահատակութիւն զամենայն միաբանելոցն եւ պարգեւեաց դառնալ կապելոցն յաշխարհ Հայոց յամի վեցերորդի թագաւորութեանն Պերոզի: Եւ կեցեալք իւրաքանչիւրոց ըստ սահմանելոյ ի Տեառնէ, վախճանեալք թաղեցան ի դիրս հարց իւրեանց խաղաղութեամբ, օրհնեալք ամենեքեան ի բերանոյ սուրբ կաթողիկոսին Գիւտայ:

ԻԲ.

Ձգարուսն նո զամսուն Դոռ ստեղծնր:

Քո, Տէր, քո է տիւ.

Եւ քո է գիշեր.

Ամառն և գարուն

Հաստատեալ կան բւ.

Քե շրջան առնուն

Լուսին և արեւ.

Քե ցորեան ատոր

Ծածանի ի հերկ.

Ծանրանան մրգօք

Վարսագեղ կողերք:

Ի հրամանաց քոց

Շանթ որոտընդոստ

Ճաթէ ի յամպոց

Ի մայրիս բարձրոստ.

Եւ յաստուածասաստ

Յասմանէդ կարկուտ

Չգաշտ և դարաստ

Առնէ կողոպուտ:

Մերթ չնչէ զեփիւռ,

Մերթ խիստ հիւսիսի,

Ծածկէ համասփիւռ

Մէգ զերեսս երկրի.

Աստ ականակիտ

Կայլակէ աղբիւր,

Անդ վտակ վճիտ

Ծաւալի յեղտիւր.

Եւ ի ծաղկաւէտ

Ծածկէ ի յակումբ

Կարկաջահոս գետ

Երկուստեք զթուամբ:

ԻՊՊ.

Կ Մ Ա Մ յ ք:

„Միով գօտեաւ ճշմարտութեան պըն-
դեցին զմէջս արբ եւ կանայք“:

*Իսկ կանայք երանելի առաքինեացն և կապելոց և ան-
կելոցն ի պատերազմին ընդ ամենայն աշխարհն Հայոց հա-
մօրէն համարել ես ոչ կարեմ. հինգ հարիւրով չափ յականէ
յանուանէ ճանաչեմ. ամենեքեան միահամուռ թէ աւագա-
գոյնք և եթէ մանկագոյնք զմի առաքինութիւն հաւատոյ
զգեցան. *և զբնական տկարութիւն մարմնոյ կանանց զօրա-
ցուցեալ առաւել քան զարանց քաջայաղթօղք եղեն: Կանայք
փափուկք դստերք նախարարացն և կանայք աւագաց փոխա-
նակ նաշոյ կորեակ ուտէին, փոխանակ պարզ գինւոյ ջուր
չափով ըմպէին, փոխանակ կերպասեայ ոսկեհոռ զգեստուցն
խոշոր բրդեայ զգեստին և փոխանակ բազմադիմի անկող-
նոցն փրիսայիւք ի վերայ երկրի գետնատարածք լինէին. և որք
յառաջագոյն յամրանային ի քուն՝ նմանեալք վերնոցն անքուն
եղեն: Չօծան իւզով, չյարմարեցին սանտրով զհեր գլխոյ իւ-
րեանց: Եւ որում անհնար է յաղթել կանանց, շատախօսու-
թեանն և ստէպ ընդ քօղով ալսր անդր զաչա ածելոյ, և
ցածուցին զլեզուս իւրեանց յաւելորդ խօսից: *Թէպէտ և
ունէին զիւրաքանչիւր ձեռնասուն սպասաւորս, ոչ ոք երե-
ւէր ի նոցանէ՝ թէ որ տիկին իցէ և կամ որ նաժիշտն. մի
հանդերձ էր հասարակաց և միապէս գետնախշտիք երկօքեան.
ոչ ոք ումեք անկողնարկ լինէր. ոչ գոյր նոցա համեմ խա-
խամօքք անուշարար առանձինն և ոչ հացարարք որոշեալ ի
պէտս սպասու ըստ ազատաց կարգի. ոչ ոք ումեք ջուր ի
ձեռս արկանէր և ոչ կրտսերք աւագաց դաստառակս մատու-

ցանէին. չանկաւ օշնան ի ձեռս փափկասուն կանանց և ոչ
մատուցաւ իւզ ի զուարթութիւն խրախուժեան. չեղան ա-
ռաջի սուրբ սկտեղք և ոչ անկան բաժկակալք յուրախու-
թիւն. չեկաց ուրուք նոցա նուիրակ առ դուրս և ոչ կոչե-
ցան սլատուականք յարանց ի տաճարս նոցա. չիշեցան նո-
ցա՝ թէ գուցէ ոք ամենեւին ի բնակասնունդ դայեկաց և
կամ բնու ի սիրելի հարազատաց: Փոշոտեցան և ծխոտեցան
սրահակք և սրսկապանք նորեկ հարսանց և սարգի ոստայնք
ձգեցան ի սենեակս առագաստաց նոցա. խանգարեցան սպաօք
երախանաց նոցա. անկան կործանեցան ապարանք նոցա և
տապալեալ աւերեցան ամուրք ապաստանի նոցա. չորացան
ազագեցան բուրաստանք ծաղկոցաց և տաշտախիլ եղեն որթք
գինեբեր այգեաց. աչօք իւրեանց տեսին զյափշտակութիւն
արարոց իւրեանց և ականջօք իւրեանց լուան զչարչարանս
սիրելեաց իւրեանց. առան զանձք իւրեանց յարքունիս և ոչ
մնացին ամենեւին զարդք երեսաց իւրեանց:

Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ զրգեալք
և զգուեալք էին յիւրաքանչիւր բաստեռունս և ի գահաւո-
րակս, հանապազ բոկ և հետի երթային ի տունս աղօթից:
Որ ի մանկութենէ իւրեանց սնեալ էին ուղղովք զուարա-
կաց և ամճովք երէոց, խոտաբուտ կենօք իբրև զվայրենիս
ընդունէին զկերակուրն մեծաւ խնդութեամբ: Սեւացեալ ներ-
կան մորթք մարմնոյ նոցա, վասն զի ցերեկ արեւակէզք էին
և զամենայն գիշերսն գետնաբեկք: Սաղմոսք էին մշտնջե-
նաւորք՝ մրմունջք ի բերանս նոցա և մխիթարութիւնք կա-
տարեալք ընթերցուածք մարգարէիցն: Մոռացան զկանացի
տկարութիւն և եղեն արուք առաքինիք ի հոգեւոր պատե-
րազմին. մարտ եղեալ կուռեցան ընդ մեղսն կարեւորս.
սուրբ սիրով լուացին զկապուտակ ներկուածս նախանձուն,
հատին զարմատս ագահութեան, խոնարհութեամբ կռիւցին
զամբարտաւանութիւն և հասին երկնաւոր բարձրութեանն:
Այլիք որ ի նոսա էին՝ եղեն վերստին հարսունք առաքինու-

Թեան, իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապեցին զմարմնաւոր
ցանկութիւնս և եղեն կցորդ չարչարանաց սուրբ կապելոցն.
ի կեանս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ,
և ի հեռաստանէ եղեն վարդապետք մխիթարիչք բանտար-
կելեացն: Մատամբք իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցան և
զկարգեալ ռոճիկ նոցա յարքունուստ ամ յամէ Թոշակ առ-
նէին և տալին տանել նոցա ի մխիթարութիւն: Բազում
ձմերաց հալեցան սառնամանիք, եհաս գարուն և եկին նո-
րեկ ծիծեռունք, տեսին և խնդացին կենցաղասէր մարդիկ.
և նոքա երբէք ոչ կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց:
Ծաղիկք գարնանայինք յիշատակեցին զպսակասէր ամուսինս
նոցա, և աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկալի գեղ
երեսաց նոցա: Սպառեցան բարակք որսականք և խցեալ կու-
րացան արշաւանք որսորդաց: Բնագրօք յիշատակեցան նոքա,
և ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ ածին զնոսա ի հեռաստանէ.
ի ճաշկատեղս նոցա հայեցան և արտասուեցին և յամենայն
յատեանս յիշեցին զանուանս նոցա. բազումք արձանք կանգ-
նեալ էին յանուն նոցա և անուանք իւրաքանչիւր նշանա-
կեալ ի նոսա:

Եւ իբրեւ ախպէս յամենայն կողմանց ալէկոծ լինէին
միտք նոցա, ոչինչ կասեալ թուլացան յերկնաւոր առաքի-
նութենէն: Ոչ եւս սովորեցին հարցանել զեկեալ ոք ի հե-
ռաստանէ, եթէ երբ լինիցի մեզ տեսանել զսիրելիս մեր,
այլ այն էին իղձք աղօթից նոցա առ Աստուած, եթէ որպէս
սկսանն՝ քաջութեամբ ի նմին կատարեսցին լի երկնաւոր սի-
րովն:

*Կանայք նահատակելոցն և կապելոց ի դրանն թէպէտ
և ի նեղութեան էին, սակայն ուսուցեալ և բազում հոգո-
ղութեամբ ուսուցանել տուեալ եւ խրատեալ իբրեւ զքաջ
արս՝ զառաջիկայ զօգտաբեր հրահանգս մանկանցն ընուին:

ԻԴ.

Ե. Ս. Վ ա ռ դ ա ն ն ա .

Անկաւ Վարդան և քաջքն ընդ իւր ի դաշտ աստ,
Թռեան ոգիք անմահութեանցն ի դարաստ:
Բամբիշք նոցա գաղթեն յայրից դարափոս,
Բազկատարածք առ այցելուն յՈղիմպոս.
Թափեալք զօրէն ի ճիրանաց խիստ վագեր
Տղայք մատաղք, կոյսք և հարսունք առ տալգեր:
Նաշիհ գերմակ անդ չերեւեր. լոկ գարի
Ուտեն զուարթ ոչ ի պաստառ, ի քարի,
Փոխան խորտկաց տըւաւ գեղջուկ ոսպնաթան,
Արտօսր և ջուր փոխան գինոյն ի Գողթան:
Ահ հո՛ւր աղատք ընդ որսական բարակ շուն
Ի նետ ի սուին մխեալք յանտառս ընդ աշուն:
Չանկաւ նոցա օշնան և ջերմ աւազան,
Այլ խորդ և պահք և երկնառաք գաւազան:
Նոցուն հրկէզ բարձր ապարանք ի Դըլին,
Խուղք և պատշգամբ արդ առ երկնիւք զոյգ թուին:
Աղատ որդւոց թօշնեալ աշխոյժք ժիր և հրատ,
Յորոց կանխաւ դողայր Տիգրիս և Եփրատ:
Քանիցս անգամ սաղարթացաւ նաւասարդ,
Յոր խայտացին որոջք ալոջք ասրաղարդ.
Աշուն գարուն քանիք անցին առ երի,
Քանի՞ սոխակ երգեաց յամսեան մարերի.
Եւ դարձագարձ քանիցս էանց խորդ թռչուն,
Սուրբ վարուժնեակք չառին զլուր յանդարձ չուն:

ԻԵ.

Ո Պ Ք Ե Պ Ե Ա ի Ո յ

Եգեսիայ քաղաք Ուրհայ
Որդեկորոյս որբ և այրի
Կանչեմ առ ձեզ ձայն կանացի
Կականալիր և ողորմելի:
Զքօղս ի գլխոյս մերկանալով
Զիմ պատառեմ ծածկոյթ զարդի.
Փետեմ զվարսս իմ ցանկալի,
Խղեմ զճերս անխնայելի,
Քարամբ ծեծեմ զկուրծքս սրտի,
Բաղխեմ զերեսս իմ յապտակի.
Նստիմ ի սուգ ի տան մթի
Որպէս օրէն է սգաւորի.
Եւ փոխանակ որդան զգեստի
Սեաւ զգեստում գոյն տխրելի.
Հեղոււմ արտօսը անչափելի
Յորդ և առատ նման գետի:
Քանզի առակ եղէ երկրի
Տիեզերաց նախատելի.
Եւ անցաւորք ճանապարհի
Վա՛յ ի վերայ ասեմ վայի:

Ես մայր էի բազմորդութեան
Անթիւ ծնայ դուստր և որդի,
Զորս մայրաքար դարմանեցի
Ի ստեանց իմաց կաթն արբուցի:
Քանզի երկիր պարարտ էի
Աղբիւր կաթին յորդ բզլեհի.

Որպէս զդրախտն, որ յեղեմ էր,
Սաղարթաբեր ծառովք ծաղկէր.
Բայց թէ զդիրս իմ յանկաւոր
Ոք պատմեցէ պատշաճաւոր,
Կարծեմ թէ չէ նմանաւոր
Այս քաղաքացս, որ երկրաւոր.
Լայն և արձակ նստեալ յաթոռ
Որպէս ի կառս թագաւոր,
Կամ թագուհի յոյժ գեղաւոր
Ոսկետըտուն և ճամկաւոր:
Դուստր և որդիք իմ բիւրաւոր
Զինեւ կային շուրջ պարաւոր
Փթթեալ վարդից նման թերթից
Կամ գեղունակ ճղած խնձոր:

Բայց և զքեզ յայս հրաւիրեմ
Արեւելեան քաղաքդ Անի,
Կցորդ իմոյս լինել ձայնի
Եւ ըսփոփիչ տարակուսի:
Քանզի և դու երբեմն էիր
Վայելչական հարսն ի քողի,
Մերձաւորաց յոյժ ցանկալի,
Հեռաւորաց փափագելի.
Մանկունըք քո զուարթալի
Նման նորոգ բուրաստանի.
Դստերըք քո պաճուճալի
Յերգ ի բնար միշտ ի խաղի.
Իսկ թագաւորք քո պանծալի
Նստեալ յաթոռ թագն ի գլխի.
Եւ զօրականքն աստի անտի,
Կալով ի սպաս իւր հրամանի:
Քանզի անցին ըստ երազի

Որպէս ծաղիկք ամառայնի.
 Կամ ուռուցեալ պըղպըջակի
 Որ ընդ լինելն պատառի:
 Սո՛ւրն անողորմ անօրինի
 Որ մեր արեանս է ի սովի,
 Նոյն նա եհաս ուրեմն ի քեզ
 Որպէս յիս՝ յայն ժամանակի:

Յ Ա Ն Կ

	Երես.
Ա. Բառնալ ազգին Արշակունեաց	3
Բ. Ընդ կործանումն Հայկազեան գահու	8
Գ. Սկիզբն հալածանաց	—
Դ. Առաջարկութիւն	14
Ե. Պատասխանի	18
Զ. Արտաշէս Բ. Տօմարադիւ	23
Է. Խորհուրդ նախարարաց	25
Ը. Մատնութիւն Տեառն	30
Թ. Ուրացութիւն	—
Ժ. Միաբանութիւն ուխտին Հայոց	36
ԺԱ. Երթ Հայոց յԱղուանս	43
ԺԲ. Ի Ս. Կոյսն Հռիփսիմէ	48
ԺԳ. Նենգութիւն Վասակայ	49
ԺԴ. Հոկտեմբեր	55
ԺԵ. Ճակատն Աւարայրի	—
ԺԶ. Արարիչն ի Խաչին	62
ԺԷ. Մաքառումն	63
ԺԸ. Աղատութիւն	67
ԺԹ. Անկումն Վասակայ	71
Ի. Էջ Տեառն ի դժոխս	77
ԻԱ. Վերադարձ նախարարաց	78
ԻԲ. Զգարուն և դամառ Գու ստեղծեր	82
ԻԳ. Կանայք	84
ԻԴ. Ի Ս. Վարդանանս	87
ԻԵ. Ողբ Եդեսիոյ	88

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0596694

